

ÜRDÜN ÜNİVERSİTELERİNDE LİSANSÜSTÜ TEFSİR EĞİTİMİ İLE YÜKSEK LİSANS VE DOKTORA TEZLERİ*

Graduate Program of Qur'anic Studies, MA and PhD Theses in Jordanian Universities

Hidayet AYDAR**

Özet

Bu çalışmada Ürdün üniversitelerinde verilen lisansüstü eğitim ve hazırlanmış olan tezler üzerinde durulmuştur. Bu amaçla, Ürdün üniversitelerinde tefsir alanında yapılmış olan yüksek lisans ve doktora programları incelenmiş, okutulan dersler tanıtılmıştır. Daha sonra Ürdün üniversitelerinde tefsir öğretim üyelerinin danışmanlığı altında hazırlanmış olan tezlerin genel özellikleri belirtilmiş ve konularına göre tasnif edilerek haklarında kısaca tanıtıcı bilgiler verilmiştir. Ayrıca, tefsir öğretim üyelerinin danışmanlığı altında yapılmadığı halde, tefsir ve Kur'an ilimleri ile ilgisi olan tezlere de işaret edilmiştir. Bu çalışmayla, Ürdün üniversitelerinde tefsir ile ilgili olarak hazırlanan tezlerin, ülkemiz üniversitelerinde görev yapan öğretim üyeleri ve araştırmacılara tanıtılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ürdün, Yüksek Lisans, Doktora, Tefsir, Tezler.

Giriş

Daha önce yayımlanan bir çalışmada Ürdün devletinin, Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın başında bulunduğu emirliğin 1923 yılında İngilizler tarafından tanınmasıyla kurulduğu belirtmiş ve bu konuda geniş malumat verilmişti.¹ Yine aynı çalışmada, Ürdün Haşimî Krallığı'nın ülke sathında eğitimin yaygınlaşması için büyük gayret gösterdiğine; bu amaçla her düzeyde pek çok eğitim kurumu açtığına işaret edilmişti. Ürdün'de yüksek öğretimin de çok yaygın olduğunu hatırlatmalıyız. Ülkede resmî ve özel olmak üzere yirmiye aşkın üniversite vardır. Bunların en büyüğü 1962 yılında kurulan Ürdün Üniversitesi (*el-Câmiatu'l-Urduniyye*)dir.² Yermûk, Mûte, Âlu'l-Beyt üniversiteleri, ülkenin diğer büyük yüksek öğretim kurumlarıdır. Bu-

* Bu makalenin hazırlanmasında büyük yardımını gördüğüm Ürdün Üniversitesi öğrencisi Sabâh al-Marâfi'ye çok teşekkür ederim.

** Doç.Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, hidayet@istanbul.edu.tr

¹ bk. Aydar, Hidayet, "Ürdün Üniversitelerinde Tefsir Alanında Yapılmış Olan Çalışmalar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 7, yıl 2003, s.15-59.

² bk. www.ju.edu.jo (28.03.2003).

Abstract

This article studies graduate program and masters and doctoral theses in the field of tafsir at the Jordanian Universities. For this purpose, M.A and Ph.D programs in tafsir in Jordanian Universities are investigated, and the lecturers are introduced. Afterwards, general characteristics of the theses prepared under the supervision of Tafsir professors are summarized. In addition, some other interdisciplinary theses associated with Tafsir and Qur'anic studies are highlighted. It is our hope that the lecturers and researchers in the Turkish Universities become aware and more familiar with the theses related to tafsir at the Jordanian universities.

Keywords

Jordan, M.a., Ph.d, Tafsir, Theses.

ralarda uzun süredir lisans üstü eğitim verilmekte ve tezler hazırlanmaktadır. Aşağıda görüleceği gibi, Ürdün üniversitelerinde tefsir anabilim dalıyla ilgili olarak azımsanmayacak kadar çok tez hazırlanmıştır. Hâlen de bu yöndeki çalışmalar hızla devam etmektedir. Nitekim 2002 yılı kayıtlarına göre sadece Ürdün Üniversitesi Kulliyetu's-Şerîa'da 273 öğrenci lisans üstü eğitim (*dirâsetu'l-ulyâ*) görmekteydi.³ İlgili fakültelerde görev yapan öğretim üyelerinin danışmanlığında daha önceleri pek çok tez hazırlandığı gibi, hâlen hazırlanmakta olan bir çok tez de bulunmaktadır. Aşağıda, ilgililerin istifadesi amacıyla, 2002 yılı Eylül ayına kadar bu tezlerden bitirilip kabul edilenler hakkında genel bilgi verilecek ve bunlar kısaca tanıtılacaktır.

I- Tefsir Alanında Lisansüstü Eğitim

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Ürdün'de başta Ürdün Üniversitesi olmak üzere bazı resmî ve özel üniversitelerde lisansüstü eğitim yapılmaktadır. Lisansüstü eğitim, üniversitelerin yalnızca lisansüstü eğitimle uğraşan *Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ* adındaki müstakil

³ bk. Kulliyetu's-Şerîa el-Hittatu'd-Dirâsiyye, tarih ve yer yok, 2. Ayrıca bk. http://www.ju.edu.jo/shareah/features.htm (28.03.2003).

fakültesi tarafından yürütülmektedir. Ürdün'de sadece lisansüstü eğitim veren üniversiteler de vardır. Biz burada önce yüksek lisans, sonra da doktora programları hakkında bilgi vereceğiz.

A – Yüksek Lisans (Mastr, MA) Eğitimi

Ürdün'de yüksek lisans eğitimi, önce ülkenin ilk ve en eski üniversitesi olan Ürdün Üniversitesi'nde başlamıştır. İlahiyat alanındaki yüksek lisans eğitiminin ilk önce başladığı yer de bu üniversiteye bağlı olan *Kulliyetu's-Şerîa*⁴ olmuştur. Bu fakültede yüksek lisans, 1984-1985 eğitim öğretim yılından beri yapılmaktadır. Bu eğitim hem, *el-Fıkh ve Usûluh*, hem de bünyesinde Tefsir, Hadis ve Akaid anabilim dallarının yer aldığı *Usûlu'd-Dîn* kısmında yapılmaktadır. Daha sonra Yermük ve Âlu'l-Beyt üniversitelerinde yüksek lisans eğitimi başlamıştır. Mûte Üniversitesi'ne bağlı *Kulliyetu's-Şerîa* ile Balkâ Üniversitesi *Kulliyetu'd-Da'va ve Usûlu'd-Dîn*'de 2002 yılı sonuna kadar henüz yüksek lisans eğitimi başlamamıştı. Ürdün'de ilahiyat alanında lisans eğitimi veren özel üniversitelerin ilgili fakültelerinde de aynı yıl itibariyle lisansüstü eğitim programı mevcut değildi.

Ürdün Üniversitesi'nde lisansüstü eğitim, üniversiteye bağlı *Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ*⁵ bünyesinde, öğrencinin bağlı olduğu fakültedeki öğretim üyelerinin danışmanlığında yapılmaktadır. Öğrencinin bu programa kabulü için lisans eğitimini en az iyi derece ile bitirmiş olması gerekir. Devam zorunluluğunun olduğu programda, öğrencinin derslerin en az %75'ine devam etmesi mecburidir. Öğrencinin programa girmesi için, İngilizce TOEFL'dan en az 500 veya IELTS'den en az 5.5 yahut bunlara denk puan alması zorunludur. Bu puanlar üzerinden de iki yılın geçmemiş olması gerekir. Yabancı uyruklu öğrencilerin ayrıca, yabancı dil bölümünce (*Merkezu'l-Luğât*) yapılacak Arapça sınavında da başarılı olmuş olması gerekmektedir. Yüksek lisans eğitimi, her biri 16 hafta süren iki dönemden ibarettir. Bu programda azami süre altı dönemdir; bu süre içerisinde mezun olma zorunluluğu vardır. Programda 24'ü mecburi, 9'u da seçmeli olmak üzere toplam 33 saat ders görme zorunluluğu vardır. Öğrenci aşağıda isimlerini verdiğimiz dersleri alıp baskarıdıktan sonra, *el-İmtihân eş-şâmil* adı verilen genel bir imtihan da başarılı olmak zorundadır.⁶ *Kulliyetu's-Şerîa*'da tefsirden 2002 yılında iki yüksek lisans programı vardı; bunlardan biri eş-şâmil (genel) diye adlandırılan ve tezsiz olan programdır. Bu programda yukarıda da belirttiğimiz gibi 24'ü zorunlu, 9'u seçmeli 33 saat ders görme mecburiyeti vardır. Her biri üç saat olan zorunlu dersler şunlardır: *Dirâsât Luğaviyye fî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*; *Dirâsât Beyâniyye fî'l-Kur'ân ve'l-*

Hadîs; *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'ân*; *Dirâsât Nassiyye min Kutubi't-Tefsîr I*; *Menâhîcu'l-Mufessirîn*; *Tefsîr Tahlîlî I*; *İ'câzu'l-Kur'ân*. Öğrenci, bunların yanında aşağıda vereceğimiz ve her biri üç saat olan seçmeli derslerden de üç tanesini tercih edip okumak zorundadır: *Dirâsât fî Âyâtî'l-Ahkâm*; *Usûlu'l-Bahs ve't-Tahkîk*; *Tefsîr Mevdûî*; *Dirâsât fî'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye*; *Tefsîr Tahlîlî II*; *Dirâsât Nassiyye min Kutubi't-Tefsîr II*. Öğrenci bu dersleri başarıyla verip, genel imtihandan (el-İmtihân eş-şâmil) da başarılı olursa, yüksek lisans derecesi elde etmiş olur. Tezli programda ise, 15'i zorunlu, 9'u seçmeli olmak üzere toplam 24 saat ders alma mecburiyeti vardır. Her biri üç saat olan zorunlu dersler şunlardır: *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *Dirâsât Nassiyye fî Kutubi't-Tefsîr I*, *Menâhîcu'l-Mufessirîn*, *Tefsîr Tahlîlî I*, *İ'câzu'l-Kur'ân*. Öğrenci, bunların yanında ayrıca her biri üç saat olan aşağıdaki derslerden de üçünü okuyup başarmak zorundadır: *Dirâsât Luğaviyye fî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*; *Dirâsât Beyâniyye fî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*; *Usûlu'l-Bahs ve't-Tahkîk*; *Tefsîr Mevdûî*; *Dirâsât fî'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye*; *İtticâhâtun Hadîsatun fî't-Tefsîr*; *Tefsîr Tahlîlî II*. Bundan sonra danışmanı ile birlikte konu tespit etmekte ve tespit ettiği konuyu üniversitenin ortaya koyduğu tez kriterleri çerçevesinde hazırlayıp takdim etmektedir. Tezinin kabulüyle de yüksek lisansını tamamlamış olur.⁷

Yermük Üniversitesi'ne bağlı *Kulliyetu's-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*'de⁸ de 2001-2002 yılından itibaren tefsirden yüksek lisans ve doktora programı açılmış bulunmaktadır.⁹ Fakültede yüksek lisans, *Usûlu'd-Dîn* genel başlığı altında yapılmaktadır. Yüksel lisans için üniversitenin istediği genel şartlar yanında ayrıca 39 saat/kredi eğitim görme zorunluluğu vardır. Bunun 24'ü zorunlu, geriye kalan 15 saati ise seçmeli dersler arasından tercih edilir. 2002 yılı itibariyle *Usûlu'd-Dîn* kısmında yüksek lisans programında bulunan zorunlu dersler şunlardır: *Menâhîcu'l-Bahs*; *Dirâsât fî Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*; *Dirâsât fî't-Tefsîr et-Tahlîlî*; *Dirâsât Nassiyye fî Kutubi't-Tefsîr*; *Dirâsât fî İlmi Mustalahi'l-Hadîs*; *Dirâsât fî İleli'l-Hadîs*; *Nusûs Hadîsiyye (Dirâse Tahlîliyye)*; *el-Usûlu'l-Menheciyye li Dirâseti'l-Akîde*. Bölümde okutulan seçmeli dersler ise şunlardır: *el-Beyân fî'l-Kur'âni ve's-Sunneh*; *İ'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm*; *Mavdûun Hâssun fî'l-Kıyasi'l-Kur'ânî*; *et-Tefsîr el-Mevdûî*; *et-Tecdîd fî't-Tefsîr*; *el-Cerh ve't-Ta'dîl*; *Dirâsât fî İlmi Târîhi'r-Ruvât*; *Muhtefu'l-Hadîs*; *Dirâsâtu'l-Esânîd*; *Dirâsât fî'l-Mezâhibi'l-Fikriyye el-Muâsıra*; *Mevdû' Hâs fî'l-Edyân*.

⁷ bk. <http://www.ju.edu.jo/shareah/masttc.htm> (02.04.2003); el-Hitta ed-Dirâsiyye ve Vasû'l-Mevâd ed-Duktorâ el-Macîstîr, el-Câmiatu'l-Urduniyye Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, 1993-1994, s. 177-178.

⁸ bk. <http://www.yu.edu.jo/main.htm> (02.04.2003).

⁹ Bu bilgileri teminde büyük yardımlarını gördüğüm, ayrıca çok yakın ilgisine mazhar olduğum fakülte dekanı Dr. Abdunnâsir Ebû'l-Basal'a çok teşekkür ederim.

⁴ bk. <http://www.ju.edu.jo/shareah/> (28.03.2003).

⁵ bk. <http://www.ju.edu.jo/FGS/d2.htm> (02.04.2003).

⁶ bk. <http://www.ju.edu.jo/FGS/Frame/AFrame.htm> (02.04.2003).

Adı geçen derslerin işleyiş tarzına gelince, Ürdün Üniversitesi Külliyyetu's-Şerî'a'da verilen yüksek lisans derslerinin bazılarını takip etme imkânı bulduk. Bu derslerde genelde belli bir kitaba bağlılık yoktur; belirlenen konular görevlendirilen öğrenciler tarafından ilgili tüm kitaplardan araştırılarak hazırlanmakta ve bütün öğrencilerin katılımıyla tartışılmaktadır. Tartışmalar, dersi veren öğretim üyesinin konuyla ilgili bazı ön bilgiler vermesinden sonra başlamaktadır. İzleyebildiğim derslerde seviyeli tartışmaların yapıldığına şahit oldum. Konuyu takdim eden öğrenci gibi diğerleri de hazırlanarak geldikleri için, tartışmaya genelde tüm öğrenciler iştirak etmekte; sorular ve yorumlarla konu bütün yönleriyle işlenmektedir. Bu arada derslerin çoğunlukla üç saati geçtiğini, bir kere 20 dakikalık bir ara verildiğini de belirtelim. Yermuk Üniversitesi ile Âlu'l-Beyt Üniversitesi'nde dersleri takip etme fırsatı bulamadık, fakat oralarda yüksek lisans yapan öğrencilerden öğrendiğimiz kadarıyla, Ürdün Üniversitesi'ndekine benzer bir usul takip edilmektedir.

Yermuk Üniversitesi ile Âlu'l-Beyt Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Fikhiyye ve'l-Kânûniyye'de¹⁰ de, öğrencinin yüksek lisansını ikmal etmesi için, Ürdün Üniversitesi'ndekine benzer şartlar vardır ve bunları yerine getirilmesi gerekir.¹¹

B - Doktora (Ph.D) Eğitimi

Ürdün üniversitelerinde ilahiyat alanında doktora ise, yine ilk kez Ürdün Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetu's-Şerîa'da başlamıştır. Adı geçen fakültede doktora 2002 yılı sonuna kadar sadece el-Fıkh ve Usûluh kısmında vardı; bünyesinde tefsirin de yer aldığı Usûluh'd-Dîn'de ise henüz doktora programı açılmamıştı. İlgililerden edindiğimiz bilgiye göre, 2003 yılı içerisinde tefsir dalında bu programın açılması söz konusu idi.

Ürdün'de tefsirden doktora programı ilk kez 2001, 2002 öğretim yılında Yermuk Üniversitesi'nde (Câmiatu'l-Yermûk) başlamıştır ve bu üniversitede tefsirden doktora başlayan birkaç öğrenciden biri de bir Türk öğrencidir.¹² Bunların dışındaki resmî ve özel üniversitelerin ilahiyat eğitimi veren fakültelerinde diğer alanlar gibi tefsirden de doktora programı mevcut değildir.

Ülkede 2002 yılı itibariyle tefsirden doktoranın yapıldığı tek üniversite olan Yermuk Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetu's-Şerîa ve'l-Dirâsâti'l-İslâmiyye'de doktora programı, Usulu'd-Din genel başlığı altında değil, branşlara göre düzenlenmiştir. Biz burada sadece tefsir anabilim dalındaki doktora programı üzerin-

de duracağız. Tefsirden yapılan doktora programında üniversitenin zorunlu gördüğü genel şartlar yanında ayrıca 33 saat/kredi ders alma zorunluluğu vardır. Bunun 21 saati zorunlu, 12 saati ise seçmeli derslerden oluşmaktadır. 2002 yılı itibariyle tefsir bölümünde okutulan zorunlu dersler şunlardır: I. Dönem: *Menâhîcu'l-Bahs ve Tahkîku'n-Nusûs fi'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*; *Dirâsât Mutakaddime fi Ulûmi'l-Kur'an*; *Dirâsât Mutakaddime fi't-Tefsîri't-Tahlîlî*; *Dirâsât Muâsıra fi't-Tefsîr ve Ulûmi'l-Kur'an*. II. Dönem: *Menâhîcu'l-Bahs ve Tahkîku'n-Nusûs fi'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*; *Dirâsât Lugaviyye ve Beyâniyye fi'l-Kur'âni ve's-Sunneh*; *İtticâhâtu't-Tefsîr ve Menâhîcu'l-Mufessîrin*; *Dirâsât Mutakaddime fi l'câzi'l-Kur'an*. Seçimlik dersler ise şunlardan ibarettir: *Dirâsât Kur'âniyye ve Hadîsiyye bi'l-Luğati'l-İngiliziyeye*; *Dirâsât fi't-Tefsîri'l-Mevdui*; *Dirâsât fi'l-Kıraati'l-Kur'âniyye*; *Dirâsât Mutakaddime fi Ayati'l-Akide*; *Dirâsât Nassiyye Mutakaddime fi Kutubi't-Tefsîr*; *Dirâsât fi Muşkili'l-Kur'âni'l-Kerîm*; *Dirâsât Mutakaddime fi Âyâti'l-Ahkâm*. Yermuk Üniversitesi'nde doktora programında ne yazık ki dersleri takip etme imkânımız olmadı. Burada tefsirden doktora eğitimi gören bir Türk öğrencinin verdiği bilgiye göre, daha önce sözünü ettiğimiz yüksek lisans ders işleme sistemine benzer bir yöntem takip edilmektedir. Bu dersleri verip başarılı olan öğrenci, genel imtihana girer. Ayrıca İngilizce imtihanına da girmek zorundadır. TOEFL'den en az 500 puan alan, -üzerinden iki yıl geçmemiş olması kaydıyla- bu sınavdan muaf tutulur. Yabancı uyruklu öğrenciler, Arap dilinden de imtihana girmek zorundadırlar. Bütün bu imtihanlarda başarılı olduktan sonra alanına göre tez alır ve hazırlar. Savunmada başarılı olduğu takdirde "doktor" unvanı alır.

II - Tefsir Alanında Hazırlanan Yüksek Lisans Tezleri

A - Tezlerle İlgili Genel Bilgiler

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Ürdün üniversitelerinde 1984'lü yıllardan beri tefsirden yüksek lisans tezleri hazırlanmaktadır. Yapılan tezler, tahkîk ve tahlîl türünden olabildikleri gibi, konulu tefsir (mevdûî) ve dirâsî de olabilmektedir. Tezlerin bir kısmı bir sureyle ilgili iken, bir kısmı tefsir usulü ile alakalıdır. Zaman zaman ünlü bir tefsirin veya tefsir usulü ile ilgili önemli bir eserin baştan sona öğrenciler arasında paylaşılarak tahkîk edildiği de olmaktadır. İbn Kemâl Paşa'nın tefsiri ile Celâluddîn es-Suyûtî'nin *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserlerini buna örnek olarak zikredebiliriz.

Tezler biri danışman -ki bu aynı zamanda jürinin başkanıdır- olmak üzere en az üç öğretim üyesinden oluşan bir jüri tarafından incelenir. Daha sonra bu öğretim üyelerinin huzurunda öğrenci tarafından savunulur. Savunma, diğer öğrencilere ve halka açık yapılır. Ürdün'de tez savunmasına ilgi büyük olduğundan,

¹⁰ bk. <http://www.aabu.edu.jo/fgh/index.htm> (04.04.2003).

¹¹ bk. <http://www.aabu.edu.jo/mastera.htm> (04.04.2003).

¹² Ürdün Üniversitelerinde fıkıh, tefsir, eğitim gibi alanlarda 2002 yılı itibariyle yüksek lisans ve doktora yapan altı Türk öğrenci bulunmaktaydı. Daha önce yüksek lisansını yapıp bitiren bir Türk öğrenci de vardı, tezleri verirken buna işaret edeceğiz.

genelde savunma odası seyircilerle dolar. Öğrencinin ailesi, dostları, arkadaşları ve konuya ilgi gösterenler hazır bulunur. Hararetili tartışmalar yapılır. Jüri uygun gördüğü takdirde kabul edilir veya eleştiriler doğrultusunda yeniden gözden geçirilmesi istenir. Tezin iki ayrı sahaya ilgilendirmesi durumunda, biri asil olmak üzere bu sahalarla ilgili iki ayrı danışmanın tayin edildiği de olmaktadır. Bilhassa Yermük ve Âlu'l-Beyt üniversitelerinde bu tür tezlere rastlamaktayız.

Tezlerin bir kısmının iki cilt, bir kısmının 700-800 sayfa civarında bir cilt olacak kadar büyük olduğunu gördük. 100 sayfanın altında tezler de vardır. Tezlerin girişinde tez savunmasının yapıldığı tarih ve jürinin adı yazılır. Her jüri üyesinin adının karşısında imzası bulunur. Sonra öğrencinin tezini hediye ettiği sevdiğilerinin isimlerinin yazıldığı bir 'İhdâ' sayfası gelir. Ayrıca tezlerin çoğunda 'Teşekkürât' adında bir kısım daha vardır ve öğrenci burada tezini hazırlarken yardımını gördüğü kişilere teşekkür eder. Daha sonra tezin fihrisi, planı, giriş ve diğer bölümler gelir. Yapılan tezlerin hepsinde Arapça özet bulunmaktadır. Çok büyük bir kısmında İngilizce özet de mevcuttur. Yine tezlerin önemli bir kısmının İngilizce adları verilmiştir. Bilhassa son dönemlerde hazırlanan tezlerin tümünde İngilizce isim ve özet bulunmaktadır. Ancak tezlerde Arapça isim ve tabirlerin Latin harfleriyle yazımında bir standardın tutturulduğunu söyleyemeyiz. "Kur'an" lafzı dahil bazı kelimeler farklı şekillerde yazılmıştır.

Bu arada bazı tezlerin ve tezi hazırlayan öğrencilerin adlarının çok fazla uzun olduğunun dikkatimizi çektiğini belirtelim.

Tezlerin büyük bir kısmı erkek öğrencilere aittir. Bununla beraber bazı bayan öğrencilerin de tezleri mevcuttur.¹³ 2002 yılı itibariyle, Ürdün Üniversitesi başta olmak üzere bu ülkedeki üniversitelerde lisansüstü eğitim yapan öğrencilerin büyük bir kısmı erkektir. Lisans eğitimi gören öğrencilerin çoğu ise bayandır. Örneğin Ürdün Üniversitesi'ne bağlı Kulliyetu's-Şerîa'da kız öğrencilerin oranı %75'in üzerindedir.¹⁴ Buna bakarak ileride lisansüstü eğitimde de bayanların ekseriyeti teşkil edeceklerini söyleyebiliriz. 2002 yılı itibariyle Ürdün üniversitelerinde tefsirden yüksek lisans yapan bayanlar olmakla birlikte, akademik kadro içerisinde görev alan herhangi bir bayan yoktur. Ancak kız öğrencilere kıraat dersi vermek için üniversite dışından getirilen bir bayan okutmanın olduğunu öğrendik.

Ürdün üniversitelerine bağlı fakültelerdeki öğretim üyelerinin danışmanlığında tefsir alanında yapılan tezlere gelince, 1984-85'li yıllardan beri sürdürülmek-

te olan yüksek lisans eğitimi ile tefsir alanında değişik konularla ilgili pek çok tez hazırlanmıştır. Tefsir ilmi alanında büyük bir hizmet olduğuna ve önemli bir boşluğu doldurduğuna inandığımız bu tezlerle, ilim âlemine çok sayıda çalışma kazandırılmıştır. Ancak burada bir hususu belirtmeden geçemeyeceğiz. Ürdün'de yapılan tezlerin bir kısmının başka ülkelerde yapılanlarla aynı ismi taşıdığını gördük. Bu, kendi ülkemiz dahil, daha başka ülkelerin üniversitelerinde de olan bir husustur. Ne yazık ki, üniversitemiz arasında ciddi bir haberleşme ağı olmadığı için, çoğunlukla yapılan tezlerden, öğretim üyelerinin yayınlanan kitap ve makalelerinden zamanında haberdar olunmuyor. Bu yüzden da zaman zaman daha önce başka biri tarafından hazırlanan tezin veya yazılan makalenin aynısının, başka bir ülkede yeniden hazırlandığına şahit oluyoruz. Şayet yapılan tezdin veya yazılan makaleden haberdar olunup onda eksik kalan hususlar işlenecekse, yahut tamamen farklı bir bakış açısıyla inceleme yapılacaksa bunda bir beis görmüyoruz. Fakat çoğunlukla böyle olmadığı, yapılan tezlerden, yazılan makalelerden haberdar olunmadığı için aynı konunun aşağı yukarı aynı şekilde yeniden hazırlandığı müşahade ediliyor ki, bu başta zaman israfı olmak üzere pek çok yönden sakıncalıdır.¹⁵ Biz bir an evvel, öncelikle ülke içindeki üniversiteler arasında olmak üzere, farklı ülkelerin üniversiteleri arasında da ciddi, hızlı ve aktif bir haberleşme ağının kurulmasını temenni ediyoruz. İlme yapılacak en büyük hizmetlerden biri olduğuna inandığımız bu önemli hususu belirttikten sonra, Ürdün üniversitelerinde tefsir alanında yapılan tezlere geçebiliriz. Bu tezleri tespit ederken Ürdün Üniversitesi kütüphanesi tez bölümünde bulunan bütün tezleri tek tek elden geçirdik. Ardından 1988 yılından beri yayınlanmakta olan *Delilu'r-Resâili'l-Câmia el-Mev'ûde mine'l-Câmiâtî'l-Arabîyye fi Merkezi'l-İbdâ' fi Mektebeti'l-Câmiati'l-Urduniyye* adındaki 26 ciltlik kataloğu ve Ürdün Üniversitesi Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ tarafından çıkarılan tez kataloglarını da tek tek taradık. Ayrıca Ürdün Üniversitesi Kulliyetu's-Şerîa'nın internetteki sayfasında tezlerle ilgili kısmı¹⁶ da inceleyerek, yapılmış olan bütün tezlere ulaşmaya çalıştık. Yapılmış hiçbir tezi ihmal etmeyelim diye, Ürdün Üniversitesi Merkez Kütüphanesinden, tefsir ve ulûmu'l-Kur'an ile ilgili tüm tezlerin dökümünü aldık ve onları da tek tek inceledik. Böylece aşağıda sunacağımız listeyi elde ettik.

B - Tezlerin Konuları ve İsimleri

Burada tezleri konularına göre tasnif ederek belli

¹³ Aşağıda tezlerin adları verilirken, tezi hazırlayanın bayan olduğunu belirtmek için isminin altı çizilmiştir.

¹⁴ Bu bilgiyi veren Fakültenin öğrenci işlerinden sorumlu dekan yardımcısı Doç. Dr. Ahmed Hâlid Yûsuf Şükri'ye teşekkür ederim.

¹⁵ Nitekim 1991 yılında Muhammed Ali Ulvân'ın Cezair Üniversitesi'nde hazırladığı Muhammed b. Yusuf İtfiyîş ve Menhecû'ş-Şeyh Muhammed b. İtfiyîş fi Tefsirihi Yesîru't-Tefsîr adı ile 1994 yılında Muhammed Mustafa Dervîş tarafından Dr. Ahmed Ferîd Ebû Hezîm'in danışmanlığında Ürdün Üniversitesinde yapılmıştır.

¹⁶ bk. <http://www.ju.edu.jo/shareah/director.htm> (04.04.2003).

bazı başlıklar altında sunacağız. Her tezi ilgili olduğu başlığın altında zikredeceğiz. Birden fazla başlık altında değerlendirilmesi mümkün olan tezler de vardır. Bunlara, ilgili oldukları başlıkların altında yer vereceğiz. Bu durumda bir tez iki veya daha fazla yerde geçebilir. Araştırmacılara kolaylık sağlaması düşüncesiyle bunu yapıyoruz. Böylece ilgililenenlere aynı konuyla ilgili tezleri toplu olarak görme imkânı vermiş olacağız. Tezlerin sunumunda önce hazırlayanın adı, daha sonra tezin adı ve ilgili bilgiler verilecektir. Tezlerin hazırlandığı fakültelerin adları daha önce geçtiğinden burada sadece ilgili üniversitenin adı zikredilmekle yetinilecektir.

1 – Konusu Tahkik Olan Tezler

Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Ürdün üniversitelerinde yapılan tezlerin bir kısmı, bir eserin tahkiki ile ilgilidir. Daha önce tezlerin genel özellikleri hakkında bilgi verirken bilhassa İbn Kemal Paşa tefsiri ile es-Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinin bir çok öğrenci arasında paylaşılarak tahkik edildiğini söylemiştik. Tahkiki yapılan daha başka eserler de vardır. Tahkik ile ilgili tezler Ürdün Üniversitesi bünyesinde hazırlanmıştır; diğer üniversitelerde hazırlanan tefsirle ilgili tezlerde tahkik konulu olanlara rastlamadık. Şimdi bunları görelim:

a - et-Tahsil Adlı Kitap Üzerine Yapılmış Tahkik Tezler

1 - Muhammed Yûsuf Şorbacî, *et-Tahsil li Fevâidi Kitâbi't-Tafsîl el-Câmi' li Ulûmi't-Tenzîl li Muellifihi el-İmâm Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (Tuvuffiya Ba'de 430 h) el-Cuz'u'l-Evvel ilâ Nihâyeti Sûreti'l-Bakara Dirâse ve Tahkik ve Ta'lik*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs¹⁷; Ürdün Üniversitesi, 1408/1987, 612 sayfa.

2 - Senâ Fadl Hasan Abbâs,¹⁸ *et-Tahsil li Fevâidi Kitâbi't-Teshîl (et-Tafsîl?) el-Câmi' li Ulûmi't-Tenzîl li Muellifihi el-İmâm Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (Tuvuffiya Ba'de Sene 430 h.) Sûretu Âli İmrân ve'n-Nisâ Dirâse ve Tahkik ve Ta'lik*, Danışman: Ahmed Ferîd

Ebû Hezîm¹⁹; Ürdün Üniversitesi, 1409/1989, 2 cilt.

3 - Nacâh İbrâhîm Muhammed Ebû Rayya, *et-Tahsil li Fevâidi Kitâbi't-Tafsîl li Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî Sûretu'l-Mâide ve'l-En'âm Dirâse ve Tahkik ve Ta'lik*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1995, 674 sayfa.

b - Tefsiru İbn Kemâl Bâşâ Üzerine Yapılmış Tahkik Tezler

İbn Kemal Paşa'nın tefsiri üzerinde yapılan tahkiklere geçmeden önce burada müellifi ve tefsiri hakkında kısa bilgi vermek istiyoruz. İbn Kemal veya Kemal Paşazâde, çok iyi bir eğitim görmüş önemli bir Osmanlı müfessiridir. İlmî seviyesinin yüksekliğinden dolayı kendisine "Müftî's-sakaleyn" unvanı verilmiştir. Dönemin en önemli medreselerinde müderrislik yapmıştır. Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerini ifa ettikten sonra Zembilli Ali Efendî'nin (v. 932/1525) vefatının ardından 932/1526 tarihinde "şeyhülislam" olmuştur. Kendisinden sonra bu göreve gelecek olan ve tüm ilim alemince bilinen İrşâdu'l-Aklî's-Selîm adında önemli bir tefsir yazan Ebû's-Suûd Efendî'ye (v. 982/1574) hocalık da yapan İbn Kemal, yaklaşık üçyüz eser te'lif etmiştir.²⁰ Burada tahkiklerini verdiğimiz tefsiri, en önemli eserlerinden biridir. *Tefsiru İbn Kemâl* veya *Tefsiru'l-Kur'ân* diye bilinen tefsiri, Kur'an'ın başından Sâffât suresinin sonuna kadardır. Eser halen yazma olup Süleymaniye Kütüphanesinde muhtelif nüshaları bulunmaktadır.²¹ Eser üzerinde Mustafa Kılıç da doktora çalışması yapmıştır.²² Müellifin, *Tefsiru Sûreti'l-Fâtîha*, *Tefsiru Sûreti'l-Mülk*, *Tefsiru Sûreti'n-Nebe'* gibi tefsire dair daha başka eserleri de vardır.²³

1 - Nûh Mustafâ Muhammed er-Rabab'a, *Tefsiru İbn Kemâl Bâşâ (v. 940/1533) Suretey el-Fâtîha ve'l-Bakara Dirâse ve Tahkik ve Ta'lik*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm²⁴; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 675 sayfa.

¹⁷ Fadl Hasan Abbâs Ürdün Üniversitesi Külliyyetu's-Şerî'a'da 2002 yılı itibarıyla tefsir dalında görev yapan tek profesördü. 1952 yılında Mısır'daki Câmîatu'l-Ezher'de lisans eğitimini tamamlayan Abbâs, 1972 yılında sunduğu İtticâhâtü't-Tefsîr fi'l-Asrî'l-Hadis fi Mısır ve's-Sûriye adlı tezinin kabulüyle, yine aynı üniversitede 'doktor' unvanını almıştır. Ürdün asıllı olan ve gözleri görmeyen Abbâs'ın basılmış pek çok çalışması vardır. Abbâs, çalışmalarında daha çok Kur'an'ın belâğî i'cazı üzerinde durmaktadır. Konuyla ilgili eserlerinden bazıları şunlardır: İ'cazu'l-Kur'ânî'l-Kerîm; İ'cazu'l-Kur'ân el-Ğaybî, et-Teşrî'î, el-Beyânî, el-İlmî; el-Belâğâ Funûnuhâ ve Efnânuhâ. Abbâs'ın ısrarla üzerinde durduğu hususlardan biri de Kur'an'ın sihhati konusudur. Bu yöndeki çalışmalarında hem Batılı müsteşriklerin iddialarına cevap vermiş, hem de kaynaklarımızdaki görüşleri değerlendirmiştir. Kadâyâ'l-Kur'ânîyye fi Mevsûati'l-Britâniyye Nakdu'l-Matâin ve Raddu's-Şubehât bu eserlerden biridir. Selâmetu'l-Harî mine'z-Ziyâdeti ve'l-Hazf ve Le-tâifu'l-Mennân ve Revâi'u'l-Beyân fi Da'va ez-Ziyâdeti fi'l-Kur'ân bu yöndeki diğer eserleridir. Abbâs, ulumu'l-Kur'an alanında da eserler vermiştir. ez-Zerkeşî'nin el-Burhân'ı ile, es-Suyûtî'nin el-İtkân'ından istifade ile hazırladığı kitabının adı İtkânü'l-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân'dır. Abbâs'ın daha başka basılmış kitapları ve yayınlanmış makaleleri mevcuttur. (Geniş bilgi için bkz. Aydar, s. 27-29; 44).

¹⁸ Senâ, Ürdünlü müfessir âlim Fadl Hasan Abbâs'ın kızıdır.

¹⁹ Filistin asıllı olan Dr. Ahmed Ferîd Ebû Hezîm, 1996 yılında Câmîatu'l-Ezher'den mezun olmuştur. Ebû Hezîm, doktorasını da 1978 yılında aynı üniversitede yapmıştır. Doktora tezinin adı Ehdâfu Sûreti Kâf'ır. Ebû Hezîm'in, Salah el-Hâlidî ve Fâyiz el-Hatîb ile birlikte hazırladığı et-Tefsîr adlı çalışması basılmış bulunmaktadır. Basılmış bazı makaleleri de vardır. (Bunlar için bkz. Aydar, s. 49-50).

²⁰ Mollaibrahimoğlu, Süleyman, Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler (Metod ve Kaynakları), İstanbul 2002, s. 341; Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara 2002, XXV/238-239.

²¹ Mollaibrahimoğlu, s. 343-344.

²² bk. Kılıç, Mustafa, İbn Kemal, Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu, (Doktora tezi), Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Erzurum 1981.

²³ bk. Mollaibrahimoğlu, s. 341.

²⁴ Yard. Doç. Dr. Abdulcelîl Abdurrahîm, Luğatu'l-Kur'ânî'l-Kerîm adlı teziyle Câmîatu'l-Ezher'de doktorasını yapmıştır. Abdurrahîm'in tezi aynı adla basılmıştır. et-Tefsiru'l-Mevdûi li'l-Kur'ân fi Keftetey el-Mizân maa'l-Kurâti Beyne'l-Vesâilî'r-Rabbâniyye ve'l-Esbâbi'l-Beşeriyye el-Mâddiyye adlı kitap, Abdurrahîm'in basılan başka bir eseridir. Abdurrahîm'in yayınlanmış makaleleri de vardır. (Bunlar için bkz. Aydar, s. 50).

2 - Emel İsmâil Sâlih Yûsuf, *Tahkîku ve Dirâsetu Suretey Âli İmrân ve'n-Nisâ min Tefsîri İbn Kemâl Bâşâ*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1416/1995, 630 sayfa.

3 - Havle Huseyin Ahmed Ebû Minşâr, *Tahkîk ve Dirâsetu Sûretey el-A'râf ve'l-Enfâl min Tefsîri İbn Kemâl Bâşâ*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1996, II cilt, (I. cilt 329, II. cilt sayfa).

4 - Tahsîn Ahmed Muhammed Ahmed, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Surety et-Teube ve Yûnus*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî²⁵; Ürdün Üniversitesi, 1414/1994, 288 sayfa.

5 - Enver Muhammed Arpa,²⁶ *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Suveri Hûd ve Yûsuf ve'r-Ra'd*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî; Ürdün Üniversitesi, 1414/1994, 300 sayfa.

6 - Tağrid Abdulfettâh Muhammed Tâyeh, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Suver İbrâhîm, el-Hicr, en-Nahl, el-İsrâ*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1996, 442 sayfa.

7 - Suâd İbrâhîm Muhammed Ureykat, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Suver el-Kehf ve Meryem ve Tâhâ*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1997, 480 sayfa.

8 - Meysâ Bedruddîn Muhammed Bedir, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Suveri'l-Enbiyâ ve'l-Hacc ve'l-Mu'minûn ve'n-Nûr*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel²⁷; Ürdün Üniversite-

si, 1417/1996, 322 sayfa.

9 - Muhammed Abdulhâlim Mahmûd Kuteyşât, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Suveri'l-Furkân, eş-Şuarâ en-Neml el-Kasas el-Ankebût er-Rûm*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî; Ürdün Üniversitesi, 1997, 376 sayfa.

10 - Gâlib Abdullâh Omsâm Ahmed, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ Dirâse ve Tahkîk min Hilâli Suver Lokmân, es-Secde, el-Ahzâb, Sebe', Fâtır, Yâsîn, es-Sâfât*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1996, 457 sayfa.

c - el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an Üzerinde Yapılmış Tahkik Tezler

1 - Osmân Saîd İdrîs Evânin, *Mebâhis mine'l-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an Dirâse ve Tahkîk mine'n-Nev'i'l-Evvel Hattâ's-Sâbi' Aşer*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 431 sayfa.

2 - Hasan Ahmed Selâme Ebû Nâr, *Tahkîku'l-Envâ' mine's-Sâmin Aşer Hattâ Nihâyeti Nev'i's-Sâmin ve's-Selâsin min Kitâbi'l-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an li'l-İmâm es-Suyûtî*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1992, 471 sayfa.

3 - Râyik Muhammed Es'ad Es'idî, *Tahkîku'l-Envâ' mine'n-Nev'i'l-Hâdî ve'l-Hamsîn Hattâ Nihâyeti's-Sâlis ve's-Sittîn min Kitâbi'l-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an li'l-İmâm es-Suyûtî*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1992, 457 sayfa.

4 - Muhsin Semih Saîd el-Hâlidî, *Tahkîku'l-Envâ' mine'r-Râbi' ve's-Sittîn Hattâ Nihâyeti Nev'i's-Semânin min Kitâbi'l-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an li'l-İmâm es-Suyûtî*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1993, 550 sayfa.

d - Diğer Bazı Eserler Üzerine Yapılmış Tahkik Tezler

1 - Hârûn Nûh Alî Maabdeh, *el-İşârâtü'l-İlâhiyye ile'l-Mebâhisi'l-Usûliyye li Süleymân b. Abdulkaviyy et-Tûfî es-Sarsârî el-Bağdâdî el-Hanbelî (v. 716 h.) Dirâse ve Tahkîk li'n-Nisfi'l-Evvel mine'l-Kitâb min Sûreti'l-Fâtîha ilâ Evveli Sûreti Hûd Aleyhisselam*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1416/1996, 517 sayfa.

2 - Ahmed Muhammed Muflih el-Kudât,²⁸ *Mustalahu'l-İşârâtü fi'l-Kırââtü'z-Zâid el-Merivîyye ani's-Sikât, Te'lîf: Alî Osmân b. el-Kâsîh el-Uzrî el-Bağdâdî (v. 801), (Tahkik)*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 590 sayfa.

3 - Sâdik Mûsâ Ahmed es-Seyyid, *Keşfu'l-Maaâni*

²⁵ Aslen çerkez olmakla birlikte Ürdün'de doğup büyüyen Doç. Dr. Ahmed Halid Yûsuf Şükrî, lisans eğitimini Medine'deki el-Câmiatu'l-İslâmiyye'ye bağlı Kulliyetu'l-Kur'anî'l-Kerîm ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye'de 1987 yılında tamamlamıştır. Şükrî, doktorasını da yine aynı Fakülte'de yapmıştır. 1991 yılında sunduğu tezinin adı İdâhu'r-Rumûz ve Miftâhu'l-Kunûz fi'l-Kırâati'l-Erbâa Aşrete li'l-Kabâkîbî Dirâse ve Tahkîk'tir. Kurâatu'l-İmâm Nâfi' min Rivâyetey Kâlûn ve Verş min Tarîki's-Şâbiyye, Şükrî'nin basılan başka bir eseridir. Şükrî ayrıca, tefsir ve Kur'an ilimleriyle ilgili yazılan bazı eserlere iştirak da etmiştir. Kur'an okuma yarışmalarında üstün derecelere elde eden Şükrî, ayrıca çeşitli alanlarda pek çok ödül almıştır. (Geniş bilgi için bkz. Aydar, s. 31-32, 47-49).

²⁶ Enver Arpa, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdikten sonra Ürdün Üniversitesi Kulliyetu's-Şerîa'da Tefsir bölümünde yüksek lisans yapmış olan bir Türk öğrencidir. Arpa, daha sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Tefsir Anabilim Dalında Prof. Dr. Mehmet Paçacı'nın danışmanlığında İbn Teymiyye ve Tefsir Anlayışı adıyla hazırladığı tezinin kabulüyle doktorasını tamamlamıştır. Arpa'nın tezi, İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı adıyla 2001 yılında Fecir yayınlannca Ankara'da basılmıştır.

²⁷ Doç. Dr. Ahmed İsmâil İbrahim Nevfel Filistin asıllıdır. Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi mezunu olan Nevfel, doktorasını Câmiatu'l-Ezher'de yapmıştır. Tefsîru Mucâhid Dirâse ve Tahkîk adlı tezi, 1978'de kabul edilmiştir. Nevfel'in tezi daha sonra Mucâhid: el-Müfessir ve'l-Tefsîr adı ile basılmıştır. Nevfel'in basılan pek çok çalışması vardır. Biz bunlardan sadece Tefsir ile ilgili olanlarından bazıları verdiğimiziz. Bunlardan biri Sûretü Yûsuf Dirâse Tahliyye'dir. Tefsîru Sûreti'l-En'âm, Menâhicu't-Te'lîf fi'l-Kasasi'l-Kur'ânî Nevfel'in tefsir ile alakalı basılmış diğer eserleridir. Nevfel ayrıca, Tefsir adında ve konulu tefsir tarzında yazılıp Umman'da neşredilen bir kitaba da iştirak etmiştir. Nevfel'in basılmış daha başka çalışmaları da vardır. (Geniş bilgi için bkz. Aydar, s. 32-33, 49).

²⁸ Dr. Ahmed Muflih el-Kudât, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Özel Zerkâ Üniversitesi Kulliyetu's-Şerîa'da Tefsir dalında yardımcı doçent olarak görev yapmaktadır.

fi'l-Muteşâbihi'l-Mesânî, Te'lif: Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullâh b. Cemâ'a, (Tahkîk), Danışman: İbrâhîm Zeyd el-Keylânî²⁹; Ürdün Üniversitesi, 1985, 662 sayfa.

2 – Bir Eser ya da Müellifi Tanıtan Tezler

Ürdün üniversitelerinde bir eseri ya da müellifi tanıtan tezler de vardır. Hakkında bilgi verilen müellifler arasında tabiiından zatlar bulunduğu gibi Vehbe ez-Zuhaylî gibi günümüzde hâlâ yaşamakta olanlar da vardır. Konusu tahkik olan tezlerde de bir kişi ve eseri tanıtılmaktadır, ancak bu durumdaki eserleri birinci madde altında verdiğimiz için ayrıca burada onları zikretmeyeceğiz. Tezin orijinal isminde vefat tarihleri verilmeyen alimlerden tespit edebildiklerimizin vefat tarihlerini hicri ve miladi olarak verdik. Buna göre de eseri veya kendisi hakkında bilgi verilen âlimleri kronolojik sıraya göre dizdik. Şimdi bunları görelim:

a - Herhangi Bir Müfessiri Tanıtan Tezler

1 - Hâmis Cum'a Hasan Ebû Asba, *Menhecu Saîd b. Cubeyr (v. 95/713) fi't-Tefsîr*, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 199_, 275 sayfa.

2 - Omer Abdulazîz Muhammed Bîrînî, *Tefsîru'd-Dahhâk b. Muzâhim el-Hilâli el-Horâsânî (v. 102 h/720 m.) min Sûreti'l-Fâtiha ilâ Sûreti'l-Enfâl Cem' ve Tevîk ve Dirâse*, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2001, 280 sayfa.

3 - Abdulvâsi' Abduh Hazber Hâlid el-Mahlafi, *Menhecu'l-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (v. 204/820) fi't-Tefsîr*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 294 sayfa.

4 - Alî Muhammed Mohd Abd Kadâdah, *Cuhûdu'l-İmâm et-Tahavî (v. 321/933) fi't-Tefsîr ve Ulûmi'l-Kur'ân fi Kitâbihi Şerhu Muşkilî'l-Âsâr*, Danışman : Mustafâ İbrâhîm el-Meşnî; Ürdün Üniversitesi, 2000, 251 sayfa.

5 - Ruşdî Muhammed Râşid Mustafâ Ahmed, *el-Cessâs (v. 370/980) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr fi Kitâbihi Ahkâmu'l-Kur'ân*, Danışman: Abdulcelil Abdurrahîm, Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 178 sayfa.

6 - Sabrî İsmâil el-Mevâcideh, *eş-Şerîf el-Murtadâ (v. 436/1044) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1414/1993.

²⁹ Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesinde bir süre öğretim üyeliği ve dekanlık yapan, bakan olarak tayin edildikten sonra da bir daha üniversitedeki görevine dönmeyen İbrahim Zeyd el-Keylânî, lisans eğitimini 1961 yılında Bağdat Üniversitesinde yapmıştır. 1972 yılında el-Ezher'de "doktor" unvanı alan el-Keylânî'nin de basılmış bazı çalışmaları vardır. Muhammed Ebû Fâris ve Hemmâm Saîd ile birlikte yazdığı Ulûmu'l-Kur'ân Sakâfe Tahsisîyye adlı kitap bunlardan biridir. el-Keylânî; ayrıca Tefsîr adında konulu tefsir tarzında yazılıp Ummân'da basılan bir kitaba da iştirak etmiştir. Tasavvuru'l-Ulûhiyye Kemâ Ta'riduhu Sûretu'l-En'âm ve Ma'reketu'n-Nubuvve maa'l-Muşrikîn ev Kadîyyetu'r-Risâle Kemâ Ta'riduhu Sûretu'l-En'âm da el-Keylânî'nin basılan kitapları arasındadır.

7 - Muhammed Mahmud Yûsuf Ebû Zevr, *Menhecû'l-Kuşeyrî (v. 465/1072) fi Kitâbihi Letâifu'l-İşârât*, Danışman: Abdulcelil Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1993, 155 sayfa.

8 - Zuhdî Muhammed Matar Ebû Naîme, *el-Her-râsî (v. 503/1109) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr min Hilâli Kitâbihi Ahkâmu'l-Kur'ân*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1993, 260 sayfa.

9 - Adnân Muhammed Yûsuf Ya'kûb, *Menhecû'l-İmâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî el-Muteveffâ (505/1111) fi't-Tefsîr min Hilâli Kitâbihi İhyâu Ulûmi'd-Din*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 242 sayfa.

10 - Hüsniye Abdullâh Hasan Huveyc, *Tefsîru Mecma'i'l-Beyân li's-Şeyh Ebû Alî el-Fadl b. el-Hasan et-Tabersî (v. 548/1153) Dirâseten ve Tahlîlen*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1993, 356 sayfa.

11 - Abdülkerîm Muhammed ez-Zeben, *et-Tabersî (v. 548/1153) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, (doktora), Danışman: Mahmûd İbrâhîm, Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 326 sayfa.

12 - Hâris Muhammed Selâme el-İsâ, *Menhecû'l-İmâm Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmet el-Kurtubî (t. 671h/1272m) fi İstinbâtî'l-Ahkâm min Hilâli Tefsîrihi el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân Dirâse Mukârene*, Danışman: Fâdul Abdulvâhid Abdurrahmân, Ürdün Üniversitesi, 2000, 272 sayfa.

13 - Şahâde Humeydî el-Amrî,³⁰ *el-İmâm en-Nevevî (v. 676/1277) ve Cuhûduhu fi't-Tefsîr*, Danışman : Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1407/1987, 410 sayfa.

14 - Yûsuf Suleymân Ulyân, *en-Neseft (v. 710/1300) ve Cuhûduhu el-Luğaviyye fi Tefsîrihi Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, Danışman: Alî el-Hamd, Yermuk Üniversitesi, 1996, 209 sayfa.

15 - Sitkî Selîm Mustafâ Mahmûd Ebû Ğalûs, *Dirâse Nakdiyye li Tefsîri'l-Hâzin (v. 741/1340)*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1985, 358 sayfa.

16 - Ahmed Mes'ûd İsâ Mes'ûd, *Menhecû'l-Hatîb eş-Şirbînî (v. 977/1570) fi't-Tefsîr*, Danışman: Ahmed Nevfel, Ürdün Üniversitesi, 1406/1986, 244 sayfa.

17 - Sâfiya Binti Şemsuddîn, *Menhecû'l-Bursevî (v. 1137/1725) fi Tefsîrihi Rûhu'l-Beyân*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1995, 213 sayfa.

18 - Halime İsâ Hasan el-Atraş, *Menhecû Cemel*

³⁰ Doç. Dr. Şahâde el-Amrî, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Yermük Üniversitesi Kulliyetü'ş-Şeria ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye'de Tefsîr öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

(v. 1204/1790) *fi't-Tefsîr*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1996.

19 - Kefâh Kâmil Ebû Hamûd, *el-Mehâyimî ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükri; Ürdün Üniversitesi, 1995.

20 - Mâcid Zekî Muhammed el-Celâd, *Nizâmud-dîn en-Neysâbüri ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: Abdulcelil Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1412/1991, 296 sayfa.

21 - Fârûk Muhammed Ârif Hasan, *el-İmâm Muhammed Senâullâh el-Osmânî el-Muceddidî el-Mutevaffâ Sene (1225h./1810 m.) ve Menhecuhu fi Tefsîrihi et-Tefsîru'l-Mazharî*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1998, 265 sayfa.

22 - Suâd Fehmî Tâhir Ebû Gazâleh, *eş-Şeyh Cemâluddîn el-Kâsimî (v.1332/1914) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1993, 231 sayfa.

23 - Muhammed Mustafâ Dervîş el-Hoca, *Menhecû's-Şeyh Muhammed b. İtfiyîş fi Tefsîrihi Teysîru't-Tefsîr (v. 1332/1914)*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1994, 249 sayfa.

24 - Süleymân b. Alî b. Âmir eş-Şuaylî, *Menhecû's-Şeyh Muhammed b. Yusuf İtfiyîş (v. 1332/1914) fi Tefsîrihi Himyânu'z-Zâd*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1996, 235 sayfa.

25 - Enver Yûsuf Murâd, *Tantâvî Cevherî (v. 1359/1940) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1408/1988, 496 sayfa.

26 - Ahmed Dâvûd Muhammed Dâvûd Şahrûrî, *eş-Şeyh Ahmed el-Merâgî (v. 1364/1945) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1411/1990.

27 - Cemâl Muhammed Ahmed Ebû Hassân,³¹ *Tefsîru İbn Âşûr (v. 1393/1973) et-Tahrîr ve't-Tenvîr Dirâse Menhecîyye ve Nakdiyye*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1411/1991, 261 sayfa.

28 - Ravlî Muhammed Ahmed Muhsin, *Menhecû's-Şeyh Muhammed Mutevellî eş-Sa'râvî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 208 sayfa.

29 - Yûsuf Selîm İbrâhîm el-Fakîr, *Tefsîru Muhammed Huseyin et-Tabatabâî el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân Dirâse Menhecîyye ve Nakdiyye*, Danışman: Abdulcelil Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1994, 271 sayfa.

³¹ Dr. Cemâl Ebû Hassân, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Özel Zerkâ Üniversitesi Kulliyetu's-Şerîa'da Tefsîr dalında yardımcı doçent olarak görev yapmaktadır.

30 - Sabâh Muhammed Halîl Ebû Âşûr, *eş-Şeyh Saîd Havvâ (v. 1411/1990) ve Menhecuhu fi't-Tefsîr*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1995.

31 - Muhammed Ârif Ahmed Fari', *Menhecû Vehbe ez-Zuheylî fi Tefsîrihi li'l-Kur'ânî'l-Kerîm et-Tefsîru'l-Munîr*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1998, 375 sayfa.

b - Herhangi Bir Tefsiri Tanıtan Tezler

1 - Nâcîh Muhammed Abdulhamîd el-Baûl, *Kutubu Maânî'l-Kur'ân (el-Ahfeş (v. 215/830)-el-Ferrâ (v. 207/822)-ez-Zeccâc (v. 311/923) ve Menâhicu Muellifihâ Dirâse Mukârene*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1996, 253 sayfa.

2 - Atiyye Sitkî Atiyye el-Atras, *Dirâsât fi Kutubi'l-Muteşâbihî'l-Lafzî min'l-Kur'ânî'l-Kerîm el-İskâfî-el-Kirmânî-el-Gurnâtî Dirâse ve Nakd*, Danışman: Mustafa İbrâhîm el-Meşnî³²; Ürdün Üniversitesi, 1997, 248 sayfa.

3 - Yahyâ Muhammed Hamd Dahlullâh, *Menhecû't-Tefsîri'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân li Sâhibihi Abdulkerrîm el-Hatîb*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1411/1991, 263 sayfa.

4 - Nâsır Yûnus Hasan Sabrâ, *Kitâbu el-Kitâb ve'l-Kur'ân Dirâse ve Nakd*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1995, 212 sayfa.

3 - Kur'an ve Kur'an Tarihiyle İlgili Tezler

Ürdün üniversitelerinde bilhassa Kur'an'ın sıhhati olmak üzere doğrudan Kur'an'ı ve Kur'an tarihini ilgilendiren tezler de hazırlanmıştır. Diğerlerine göre sayıları az olan bu tür tezlerden tespit edebildiklerimizi aşağıda sunuyoruz:

1 - Velîd Hav'âl Avcân,³³ *el-Kur'ânü'l-Kerîm ve Şubehâtu Kitâbi's-Şi'r el-Câhilî*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1985, 268 sayfa.

2 - Muhammed Reşîd Ahmed Reyyân, *el-Hadâse ve'n-Nassu'l-Kur'ânî*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükri; Ürdün Üniversitesi, 1997, 333 sayfa.

3 - Mustafâ Yûsuf Hasan Yûsuf, *el-Kur'ân ve Şubehâtu Goldziher fi Kitâbihi Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî*, Danışman: Abdulcelil Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992; 257 sayfa.

4 - Senâ Necâtî Ayâs, *el-Kur'ânü'l-Kerîm fi'd-Der-*

³² Doç. Dr. Mustafa İbrâhîm Halîl el-Meşnî 1982 yılında Câmiatu'l-Ezher'de doktor unvanını almıştır. 1986 yılında basılan doktora tezinin adı, *Medresetu't-Tefsîr fi'l-Endelus'tur. el-Meşnî*, yüksek lisansını da el-Ezher'de 1975 yılında tamamlamıştır. İbn el-Arabî el-Mâlikî el-İşbilî ve Tefsîruhu Ahkâmü'l-Kur'ân Dirâse Tahliyye el-Meşnî'nin basılan başka bir kitabıdır. el-Meşnî'nin yayınlanmış daha başka çalışmaları da vardır. (Geniş bilgi için bkz. Aydar, s. 30-31, 45-46).

³³ Velîd Avcân, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Mûte Üniversitesi Kulliyetu's-Şerîa'da öğretim üyesi olarak görev yapıyor.

si'l-Belâğî el-Muâsir, (doktora), Danışman: Muhammed Berekât Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1996, 240 sayfa.

4 - Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü ile İlgili Tezler

Kur'an ilimleri ve tefsir usulü ile ilgili konularda da tezlerin hazırlandığını görmekteyiz. Bu başlık altında topladığımız ve muhtelif konularda hazırlanmış olan tezler şunlardır:

a - Ulûmu'l-Kur'an ile İlgili Eserler Üzerinde Yapılmış Tezler

1 - Zekeriyâ Alî Mahmûd el-Hudayr, *et-Tefsîr ve Ulûmu'l-Kur'an fî Muellefâtî'l-İmâm Ebû Hâmid el-Gazâlî Dirâse ve Tahlîl*, Danışman: Mustafâ İbrâhîm el-Meşnî; Ürdün Üniversitesi, 2001.

2 - Âyîş Alî Muhammed Lebabne, *Kadâyâ Ulûmi'l-Kur'an ve't-Tefsîr İnda'l-İmâm eş-Şâtîbî (v. 790/1388) fî Kitâbi'l-Muvâfakât*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1996, 223 sayfa.

3 - Atiyye Sitkî Atiyye el-Atras, *Dirâsât fî Kutubi'l-Muteşâbihî'l-Lafzî min'l-Kur'âni'l-Kerîm el-İşkâ fî el-Kirmânî-el-Gırnâtî Dirâse ve Nakd*, Danışman: Mustafâ İbrâhîm el-Meşnî; Ürdün Üniversitesi, 1997, 248 sayfa.

4 - Yahyâ Muhammed Hamd Dahlullâh, *Menhecuc't-Tefsîri'l-Kur'âni li'l-Kur'an li Sâhibihi Abdulkerrîm el-Hatîb*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1411/1991, 263 sayfa.

b - Ulûmu'l-Kur'an ile İlgili Konuları İşleyen Tezler

1 - Rânâ Ahmed Bessâm el-Kudsi, *el-Mekki ve'l-Medenî fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1414/1993, 250 sayfa.

2 - Hadar Mustafâ Huseyin, *el-İşârâtü'l-İlâhiyye ilâ'l-Mebâhisi'l-Usûliyye*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs, Ürdün Üniversitesi, 1996.

3 - Alî Abdullâh Alî Allân, *Menhecuc Munâsebâtî'l-Âyâtî'l-Kur'âniyye ve Tatbîkuhu alâ Sûreti'l-İsrâ*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1419/1999, 177 sayfa.

4 - İmân Mustafâ Mahv, *el-İcmâl ve't-Tafsîl fî'l-Kıssatî'l-Kur'âniyye*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî; Ürdün Üniversitesi, 1995.

5 - Buseyne Mahmûd Milkâvî, *el-Kıssatu'l-Kur'âniyye ve Munâsebetuhâ li's-Siyâki'l-Kur'âni*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 192 sayfa.

6 - Muhammed Yakûb Zulkifl b. el-Hâc Yûsuf, *Fî Munâsebâtî Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Ahmed İsmâîl Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1992, 217 sayfa.

7 - Alî Abdullâh Alî Allân, *Menhecuc Munâsebâtî'l-Âyâtî'l-Kur'âniyye ve Tatbîkuhu alâ Sûreti'l-İsrâ*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1419/1999, 177 sayfa.

8 - Hasan Abdulcelîl Abdurrahîm Alî, *Uslûbu Binâi's-Sûreti'l-Kur'âniyye*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, tarihsiz, 191 sayfa.

9 - Abdurrahîm Fâris Ebû Ulbe, *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an Dirâse ve Tahlîl*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1410/1989, 270 sayfa.

10 - Abdurrahmân Saîd İdrîs İbdâh, *Edebu'l-Hitâb fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 240 sayfa + Kaynakça.

11 - Halûd İbrâhîm Selâme el-Amûs, *el-Hitâbu'l-Kurâni Dirâse fî'l-Alâkati Beyne'n-Nassi ve's-Siyâk, Mesel min Sûreti'l-Bakara*, (doktora), Danışman: Nehâr el-Mûsî, Ürdün Üniversitesi, 1998, 412 sayfa.

12 - Abdusselâm Hamdân Avde el-Lavh, *el-İcâzu'l-İlmî fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman : İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1406/1986, 228 sayfa.

13 - Omer Ahmed Muhammed Ğarayibe, *el-İcâzu'l-Ğaybî fî'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Tahlîliyye*, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevis; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1419/1998, 136 sayfa.

14 - Hâlid Alî Huseyin el-Umerî, *İcâzu'l-Kur'an et-Te'siri*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 183 sayfa.

15 - Muhammed Mahmûd Sâlih Kâsım, *et-Tekrâr fî'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Belâğîyye*, Danışman: Mûsâ Rabab'a, Yermuk Üniversitesi, 1998, 159 sayfa.

16 - Havle Mahmûd Refîfân el-Es'ad, *et-Teşkilü't-Tekrârî fî's-Suveri'l-Medeniyye Zâhire Uslûbiyye*, Danışman: Zeyâr ez-Zaibî, Yermuk Üniversitesi, 1999, 278 sayfa.

17 - Abdullâh Alî Abdullâh el-Hetârî, *el-Kasem fî'l-Kur'âni'l-Kerîm Terkîben ve Dilâleten*, Danışman: Semîr Şerîf Suteytite, Yermuk Üniversitesi, 1999, 24 sayfa.

18 - Selîm b. Saîd el-Âsımî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm İnda'l-İbâdiyye mine'l-Karnî'l-Euvel Hattâ'l-Karnî's-Sâdis el-Hicrî Dirâse Mukârene*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1419/1998, 224 sayfa.

19 - Hâkim b. Zeynel, *Dirâse el-Uslûbiyye li Tercemeti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm bi'l-Luğati'l-Malîziyye (Sûretü'l-Bakara)*, Danışman Velîd Seyf, Ürdün Üniversitesi, 1996, 185 sayfa.

Ayrıca Âlu'l-Beyt Üniversitesi Kulliyetu'd-Dirâ-

sâti'l-Fikhiyye ve'l-Kânûniyye'ye bağlı olarak Selman Akkaya adındaki Türk öğrenci tarafından *Cuhûdu Ulemâi't-Tefsîr fi Turkiyâ fi'l-Fetra min 1923-2000* adıyla bir tez hazırlanmaya başlanmıştır. Danışmanlığını Ürdün'den Dr. Ziyâd Halil ed-Dağamîn ve Türkiye'den Prof. Dr. Suat Yıldırım'ın yaptığı tez adı geçen öğrencinin 2002 yılında Kazakistan'da geçirdiği trafik kazası sonucu vefat etmesinden dolayı yarıda kalmıştır.

5 – Kur'an Kıratı ile İlgili Tezler

Ürdün üniversitelerinde kıraatler konusunun önemli bir yer teşkil ettiğini ve kıraatlere çok önem verildiğini müşahade ettik. Konuyla ilgili müstakil tezlerin verilmiş olması da bunu göstermektedir. Şimdi doğrudan Kur'an kıraati ile ilgili olan tezleri verelim:

1 - Mâzân Ahmed el-Fâris el-Mahmûd, *İlelu İhtibârâti'l-Ferrâ' (v. 207/822) fi'l-Kırâati'l-Kur'âniyye fi Kitâbihi Meâni'l-Kur'ân*, Danışman: Muhyuddîn Ramazân, Yermuk Üniversitesi, 1987, 204 sayfa.

2 - Abdurrahmân Yûsuf Ahmed el-Cemel, *Menhecû'l-İmâm et-Taberî (v. 310/922) fi'l-Kırâati fi Tefsîrih*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 291 sayfa.

3 - Mansûr Abdülkerîm el-Kefâvîn, *Teucihâtu Mekkâ (v. 437/1045) li'l-Kırâati'l-Kur'âniyye min Vicheti Nazarin Nahviyyetin fi Dav'i İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*, Danışman: Ahmed Nâsif el-Cenâbî, Mu'te Üniversitesi, 1995, 219 sayfa.

4 - Ahmed Muhammed Muflih el-Kudât, *Mustalahu'l-İşârât fi'l-Kırâati'z-Zâid el-Meriviyye ani's-Sikât, Te'lîf: Alî Osmân b. el-Kâsîh el-Uzrî el-Bağdâdî (v. 801/1398)*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1412/1992, 590 sayfa.

5 - Alauddîn Mustafâ Mahmûd el-Bahlûr, *en-Nâzir ve Devruhu fi Teucihî'l-Kırâati'l-Kur'âniyye fi Dav'i İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*, Danışman: Yahyâ el-Kâsîm el-Ababna, Mu'te Üniversitesi, 1997, 296 sayfa.

6 - Ahmet Abdülkerîm Sâlim Kelîb, *el-Mubred ve'l-Kırâati'l-Kur'âniyye Dirâse Luğaviyye*, Danışman: Alî Tevfik el-Hamd, Yermuk Üniversitesi, 1993, 310 sayfa.

7 - Sâhir İsmâil el-Ureynî, *Maâyîru's-Şuzûz fi'l-Kırâati'l-Kur'âniyye fi Dav'i İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*, Danışman: Ahmed Nâsif el-Cenâbî, Mu'te Üniversitesi, 1995, 418 sayfa.

8 - Alî Muhammed Sâlih ez-Zuyût, *Esâlibu Ta'lîmi'l-Kur'âni'l-Kerîm fi Ahdi'n-Nebî Sallallâhu Aleyhi ve Sellem ve's-Sahâbe Radyallâhu Anhum*, Danışman: Mustafâ el-Meşnî,³⁴ Yermuk Üniversitesi, 1419/1998, 154 sayfa.

³⁴ Tezin ikinci danışmanı Dr. Faruk es-Samarrâî'dir.

9 - Hâyil Muhammed el-Fukarâ, *Zâhiretu'l-İnsîcâmi's-Savtî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Savtiyye*, Danışman: Abdulkâdir Mer'î el-Halîl, Mu'te Üniversitesi, 1996, 275 sayfa.

10 - Andelib Ahmed Abdullâh Abdullâh, *Eseru Semâ'i'l-Kur'âni'l-Kerîm alâ Mustevâ'l-Emni'n-Nefsî li Tâlibâti'l-Merhalati's-Sâneviyye*, Danışman: Adnân Yûsuf el-Atûm, Yermuk Üniversitesi, 1996, 111 sayfa.

6 – Konulu Tefsir ya da Belli Bir Alanla İlgili Yapılan Tezler

Ürdün üniversitelerinde en çok konulu tefsir ya da belli bir alanla ilgili tezlerin verildiğini tespit ettik. *et-Tefsîru'l-Mavdû' Dirâse Târîhiyye Nakdiyye*, (Tezi sunan: Muhammed Mahmûd Muhammed Bûnî ed-Dûmî, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ (Kulliyetu'ş-Şerîa), 1998, 267 sayfa) adıyla genel esasları itibariyle konulu tefsiri işleyen bir tez yanında, ayrıca Kur'an'da önemli yeri olan bazı kelime ve kavramların işlendiği tezler de görülmektedir. Bunların yanında Kur'an'dan belli bir surenin veya surede geçen belli bir konunun ele alındığı tezler de vardır. Sözümlü ettiğimiz bu tezleri şöyle verebiliriz:

a - Kur'an'dan Herhangi Bir Konuyu veya Kavramı İşleyen Tezler

1 - Cemâl Yûsuf Ahmed Nayife, *et-Tezkiye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve İnde Ulemâi'l-Fikri't-Terbevî el-İslâmî ve Devruhâ fi Tadîli's-Suluk*, Danışman: Haydar Hucelî Muhammed, Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 119 sayfa.

2 - Tâlib Muhammed Abdulkâdir es-Sarayire,³⁵ *es-Silm fi Âyâti'l-Kur'âni'l-Kerîm Tefsîr Mevdû'î*, Danışman: Ahmed Abbas el-Bedevî Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 188 sayfa.

3 - Dayfullâh Suleymân Muhammed Dayfullâh, *Halku'l-İnsân Kemâ Ta'riduhâ Âyâtu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman : Abdülcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1406/1986, 166 sayfa.

4 - Ahmed Abdullâh el-Korf, *Sûretu'l-İnsân fi't-Teşbihâti'l-Kur'âniyye*, Danışman: Zuheyr Ahmed el-Mansûr, Mu'te Üniversitesi, 1996, 169 sayfa.

5 - Saîd b. Râşit es-Savafî, *el-Vahdetu'l-İnsâniyyetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*,³⁶ Danışman: Ziyâd Halil ed-Dağamîn³⁷; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 184 sayfa.

³⁵ es-Sarayira hâlen (2002 yılı itibariyle) Mûte Üniversitesi Kulliyetu'ş-Şerîa'da Tefsîr Bölümünde görev yapmaktadır.

³⁶ Dr. Azmî Tâhâ es-Seyyid de bu tezde el-muşrif el-muşârik olarak görev almıştır.

³⁷ Dr. Ziyâd ed-Dağamîn, 1984 yılında Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi Usûlu'd-Dîn bölümünden mezun olmuştur. ed-Dağamîn, daha sonra doktorasını yapmak üzere Malezya'ya gitmiştir. Burada el-Câmiatu'l-Vataniyye el-Mâliziyye'ye bağlı Kulliyetu'd-Dirâsâti'l-İs-

6 - Kâsım Muhammed el-Ahmed el-Ğâdî, *el-İnsân ve'l-İntâc fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-Sunneti'n-Nebeviyye eş-Şerîfe ve fi'n-Nazariyyâti'l-İdâriyye el-Muâsıra*, Danışman: Muhammed Mahmûd el-Havâlidé, Yer-muk Üniversitesi, 1992, 209 sayfa.

7 - Muhammed Yûsuf Muhammed Suleymân, *en-Nefsu'l-İnsâniyyetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1997, 207 sayfa.

8 - İhsân Mûsâ Hasan Ahmed er-Rubeyî, *er-Rûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 257 sayfa.

9 - Râşid b. Alî b. Abdullâh el-Hârisî, *el-Hurriyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 160 sayfa.

10 - Yûsuf İbrâhîm b. Saîd es-Serâhni, *el-Vasatiyyetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1998, 154 sayfa.

11 - Muhammed Abdulkerîm Muhammed el-Hayik, *er-Rahmetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1993, 146 sayfa.

12 - Lulezim Câvid Şa'bân Es'adî, *ez-Ziynetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 218 sayfa.

13 - Avde Abd Avde Abdullâh, *ez-Zemân fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 253 sayfa.

14 - Muhammed İzzet Muhammed es-Seyyid, *el-İnfâk fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1992, 187 sayfa.

15 - Abdurrezzâk Muhammed Nassâr Muhammed, *Kadiyyetu'r-Rîzk fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman : İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1988, 192 sayfa.

16 - Suleymân Şahdeh Hammâd eş-Şeyh İd, *en-Nifâk ve'l-Munâfikûn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman:

lâmiyye'de Usûlu'd-Dîn kısmında hazırladığı Sûretu'l-Ankebût Dirâse ve Tefsîr adındaki tezinin 1991 yılında kabul edilmesiyle doktorasını tamamlamıştır. 1988-1997 yılları arasında Malezya'da muhtelif üniversitelerde görev yapan ed-Dağamîn, 1997 yılından beri Âlu'l-Beyt Üniversitesinde görev yapmaktadır. ed-Dağamîn, 2002 yılında görev yaptığı fakülteye dekan olarak atanmıştır. ed-Dağamîn'in Menhecîyyetu'l-Bahs fi't-Tefsîri'l-Mevdûi li'l-Kur'âni'l-Kerîm adlı çalışması basılmıştır. Dağamîn'in basılan diğer bir eseri ise İcâzu'l-Kur'ân ve Eb'âduhu el-Hadariyye fi Fikri'n-Nursî Ard ve Tahlîl adını taşımaktadır ve Bediuzzaman Said Nursî'yi konu almaktadır. Said Nursî ile ilgili İstanbul'da yapılan uluslararası sempozyumlara da katılan ed-Dağamîn'in basılan daha başka pek çok çalışması vardır (Blz. Aydar, s. 36, 54-56).

İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1989, 394 sayfa.

17 - Cihâd Muhammed Faysal el-Abdullâh, *ez-Zulm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Fadl Hasan Abbas; Ürdün Üniversitesi, 1421/2000, 229 sayfa.

18 - Ğassân Âtf Alî Bedrân, *el-Mustekbirûn ve'l-Mustad'afûn Dirâse Kur'âniyye*, Danışman :Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1408/1988, 177 sayfa.

19 - Muhammed Ahmed Abdülazîz el-Cemel, *el-Ğarâiz min Manzûrin Kur'âniyyin*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1996, 300 sayfa.

20 - Nidâ Muhammed Hâmid Kâsım, *Sunnetul-lâhî fi İhyâi'l-Umumi ve İdmihlâlihâ Dirâse Kur'âniyye Tahlîliyye*, Danışman : Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 2001, 217 sayfa.

21 - Hadar İsmâil Muhammed Dâliye, *el-İslâhu'l-İctimâiyyu fi Tefsîri'l-Menâr*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel, Ürdün Üniversitesi, 1988, 207 sayfa.

22 - Adnân Abdulkerîm Huleyfât, *Menhecû'l-Kur'âni'l-Kerîm fi'l-Vikâyeti mine'z-Zunûbi ve Mudâce-tihâ*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1988, 301 sayfa.

23 - Sûfi b. Hâc Abdullâh, *Munkerâtu'l-Cahiliyye ve İlâcuhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 264 sayfa.

24 - Abdullâh Muhammed Tâleb el-Cuyûşî, *el-Cezâu'd-Dunyeviyyu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman :Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1994, 168 sayfa.

25 - Abdullâh b. Saîd b. Halfân el-Ma'merî, *Cezâu'l-Amel fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 269 sayfa.

26 - Muhammed Yûsuf Ahmed Devfeş, *el-İbtîlâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1408/1988, 388 sayfa.

27 - Muhammed Kâzım Râşid Savâliha, *el-Kiyâdetu'l-Mu'mine Kemâ Ya'riduhâ el-Kur'ânu'l-Kerîm*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1987, 220 sayfa.

28 - Muhammed Cemîl İyâd el-Vâhidî, *el-Ummetu'l-Muslime fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1420/2000, 293 sayfa.

29 - Linâ Ahmed Muhammed Mulhim, *es-Sifatu't-Terbeviyye li'l-Mer'eti'l-Muslime fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*,

Danışman: Fârûk Abdulmecîd es-Samarrâvî, Yermuk Üniversitesi, 1996, 105 sayfa.

30 - Ali Saîd Ali Sumân, *el-Kıyâmu't-Terbeviyye Elletî Tadammanahâ es-Suâlu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Muhammed Ali el-Amrî - Muhammed Mukbil Uleymât, Yermuk Üniversitesi, 1993, 108 sayfa.

31 - Alâ Mahmud Alî Alavine, *el-Medâmin et-Terbeviyye li'd-Duâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve's-Sunneti's-Şerife*, Danışman: Hüseyin Câbir Benî Hâlid - Tefvik Ahmed Mer'î, Yermuk Üniversitesi, 1996, 118 sayfa.

32 - İntisâr Gâzî Yâsîn Mustafâ, *el-Medâmin et-Terbeviyye li Farizati's-Siyâmi fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Kitâbi's-Savm min Sahîhi'l-Buhârî*, Danışman: Muhammed Fahrî Mikdâdî, Yermuk Üniversitesi, 1997, 125 sayfa.

33 - Sâhir Zeyt Muhammed Ebû Serîh, *el-Mebadî-u't-Terbeviyye fi'l-Kasasi'l-Kur'âni Dirâse Tahlîliyye*, Danışman: Haydar Hucelî Muhammed, Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1999, 262 sayfa.

34 - Cemâl Miskâl Mustafâ el-Kâsım, *Terbiyetu'l-Muavvikine fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Hadîsi's-Şerîf*, Danışman: Dr. Şefik Hassân, Yermuk Üniversitesi, 1989, 55 sayfa.

35 - Nâyil Mamdûh Muhammed Avdullâh Ebû Zeyd,³⁸ *el-Emnu'l-İctimâi min Manzûri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1991, 277 sayfa.

36 - Maân Hâlid Abdullâh el-Kudât, *Menhecû'l-Kur'âni'l-Kerîm fi Tahkîki'l-Emni'l-İktisâdî*, Danışman: Muhammed Cebr el-Elfî, Yermuk Üniversitesi, 1996, 118 sayfa.

37 - Ahmed Abdulmevlâ Ruveycî Menâî, *el-Velâ' ve'l-Berâ' fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Ahmed İsmâîl Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1993, 160 sayfa.

38 - Muhammed Alî ez-Zağûl,³⁹ *el-İtticâhu'l-Akadî fi Tefsîri'l-Menâr*, Danışman: Ahmed İsmâîl Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1986, 442 sayfa.

39 - Ziyâd Halîl Muhammed ed-Dağamîn,⁴⁰ *Akîdetu'l-Ba'si ve Keyfe Tenâvelehâ el-Kur'ânu'l-Kerîm*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1407/1987, 239 sayfa.

40 - Mervân Muhammed Hâfiz Ğuneym, *Âlemu'l-*

³⁸ Doç. Dr. Nâyil Ebû Zeyd hâlen (2002 yılı itibarıyla) Mûte Üniversitesi Külliyyetu's-Şerîa'da Tefsîr öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

³⁹ Doç. Dr. Muhammed Zağûl, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Mûte Üniversitesi Külliyyetu's-Şerîa'da Kısmu Usûli'd-Dîn'in başkanıdır.

⁴⁰ Doç. Dr. ed-Dağamîn, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Câmîatu Âli'l-Beyt Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Fikhiyye ve'l-Kânûniyye'de Usûlu'd-Dîn Bölümü başkanı ve Fakülte dekanıdır.

Ğayb fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1415/1994, 247 sayfa.

41 - Suleymân Hasan Suleymân Abdurrahmân, *el-Cennetu ve Ehluhâ min Hilâli'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1408/1988, 265 sayfa.

b - Belli bir Konuyla İlgili Ayetleri İşleyen Tezler

1 - Omer Zekerıyyâ Avda el-Adayle, *Âyâtü'l-Akîdeti ve Eseruhâ fi'l-Fikri'l-İnsânî*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 221 sayfa.

2 - Muhammed Abdurrahmân Muflih Benâ Âmîr, *Âyâtü's-Sem' ve'l-Basar fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2001, 87 sayfa.

3 - Muhammed Hayr Muhammed Sâlim el-İsâ, *Âyâtü's-Sifât İnde's-Selef Beyne't-Te'vîl ve't-Tefvîd min Hilâli Tefsîri'l-İmâm et-Taberî*, Danışman: Ahmed İsmâîl Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1993, 185 sayfa.

c - Bir Sureyle İlgili Olan Tezler

1 - Feyrûz Muhammed Hayr Hâlid eş-Şişânî, *Dirâsetun Tahlîliyyetun ve Mavdûiyyetun li Sûreti'l-İsrâ*, Danışman : Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1996, 230 sayfa.

2 - Velîd Muhammed Hasan el-Umûdî, *Sûretu Fâtır Dirâse Tahlîliyye ve Mevdûiyye Mukârene*, Danışman : İbrâhîm Zeyd el-Keylânî; Ürdün Üniversitesi, 1408/1988, 190 sayfa.

3 - Ahmed Süleymân Avd er-Rakb, *Sûretu Sâd Dirâse Tahlîliyye ve Mevdûiyye*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî; Ürdün Üniversitesi, 1996, 167 sayfa.

4 - Mervân Muhammed Âyiş Ebû Ras, *Dirâse Mevdûiyye fi Sûreti'z-Zümer*, Danışman: Ahmed İsmâîl Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1986, 295 sayfa.

5 - Rıdvân Esad es-Samedî, *Tefsîrun. Tahlîliyyun ve Mevdûiyyun li Sureti's-Şûrâ*, Danışman: Ahmed Ferîd Ebû Hezîm; Ürdün Üniversitesi, 1996.

6 - Muhammed Yûsuf Ahmed Ababne, *Sûretu'z-Zuhruf Dirâse Tahlîliyye ve Mevdûiyye*, Danışman: Ahmed Hâlid Şükrî; Ürdün Üniversitesi, 1996, 173 sayfa.

7 - Ziyâd Ahmed Ebû Şerîa, *Sûretu Muhammed Sallallâhu Aleyhi ve Sellem Dirâse ve Tahlîl*, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1409/1989, 283 sayfa.

8 - Abdullâh Hüseyin es-Sâlih el-Amri, *el-Ma'nâ fi Cuz'i Amme Beyne't-Tefsîr ve't-Terceme*, Danışman: Semîr Suteyîte, Yermuk Üniversitesi, 1990, 222 sayfa.

d - Surede Geçen Bir Konuyu İşleyen Tezler

1 - Safvân Hâc İsmâil Abdullâh, *Meâlimu'l-Cihâdi fi Sûreti't-Teuve Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 233 sayfa.

2 - Abdullatîf Abdurrahmân Suleymân, *Niemullâhi ale'l-İnsân fi Dav'i Sûreti'n-Nahl Dirâse fi't-Tefsîri'l-Mevdûi*, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1420/2000, 259 sayfa.

3 - İbrâhîm Mahmûd Abd Hamdân, *Mefhûmu Menâhici't-Terbevi el-Mustenbat min Sûreti'l-Kehf*, Danışman: Abdurrahmân Sâlih Abdullâh, Ürdün Üniversitesi, 1993, 110 sayfa.

4 - Zekerîyya İbrâhîm Sâlih ez-Zemilî, *Tabîatu'l-Muctema' el-İslâmî Kemâ Tusavviruhâ Sûretu'n-Nûr*, Danışman: İbrahim Zeyd el-Keylânî, Ürdün Üniversitesi, 1991, 291 sayfa.

5 - Nefise Binti Muhammed Tâhir, *et-Tuğyân fi Sûreti'l-Kasas (Tyranny in surah of al-Qasas)*, Danışman: Hasîb Hasan es-Samarrâî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1420/1999, 182 sayfa.

6 - Muhammed Sâdik Muhammed Mağârîbe, *Yâ Eyyuha'l-Lezîne Âmenû Dirâse fi't-Tefsîr el-Mevdûi li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Ziyâd Halîl ed-Dağamîn; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 218 sayfa.

e - Muhtelif Konuları İşleyen Tezler

1 - *el-Hicecu'l-Akliyye li Uli'l-Azm mine'r-Rusul fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Tezi sunan: Ahmed Süleymân el-Avd, Danışman: Abdulcelîl Abdurrahîm; Ürdün Üniversitesi, 1407/1987, 404 sayfa.

2 - Munzir Âdil Muhammed el-Hamd, *el-Ferec Ba'de's-Şidde İnde Uli'l-Azim mine'r-Rusul fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Tefsîr Mevdûi*, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1997, 261 sayfa.

3 - İshâk Muhammed Hamdân el-Bedârîn, *Kıssatu İbrâhîm fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel, Ürdün Üniversitesi, 1992, 268 sayfa.

4 - Nezih Muhammed Abdülkerîm A'lâvî, *Resmu's-Şuhûs fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (doktora), Danışman: Hâşim Yâğî, Ürdün Üniversitesi, 1995, 285 sayfa.

5 - Yûnus Ahmed Salûh el-Omarî, *Menhecû'l-Kur'âni'l-Kerîm fi Hivârî'l-Edyân*, Danışman: Abdurrezâk Behcet el-Habâşine, Âlu'l-Beyt Üniversitesi 1997, 196 sayfa.

6 - Tallâl Muhammed İbrâhîm Halef, *Kıyemu'l-Yehûd fi'l-Kasasi'l-Kur'ânî ve Davruhâ fi Tevcîhi Fikrihim et-Terbevi el-Muâsir*, Danışman: Mahmûd Halîl Ebû Def, Ürdün Üniversitesi, 1999, 148 sayfa.

7 - Hasanî Muhammed Selâme el-İsi, *Mehaccetu*

Ehli'l-Kitâb Kemâ Veredet fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye, Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 216 sayfa.

8 - Muhammed Hâzir el-Mecâlî,⁴¹ *Dirâsetun Kur'âniyyetun li Gazveti Uhud*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1409/1988, 358 sayfa.

9 - Abdulvehhâb Ahmed Sâlih el-Mısrî, *Gazvetu Tebûk fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mevdûiyye*, Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1414/1994, 185 sayfa.

10 - Abdurrahmân Muhammed Alî el-Amrî, *el-İdâretu'l-Mevkifiyye fi Siyâki'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Hasan Ahmed el-Hayârî, Yermuk Üniversitesi, 1995, 77 sayfa.

11 - Mahmûd Muhammed Avad el-Hisâm, *Cevânibu'l-Fikri ve't-Tefekkuri fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Muhammed Ahmed Milkâvî,⁴² Yermuk Üniversitesi, 1996, 150 sayfa.

12 - İmâd Tâhâ Ahmed er-Raûsî, *el-Menhecû'l-Aklî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1998, 228 sayfa.

13 Mesnâ Abdurrahmân Ahmed el-Heytî, - *el-Elfâzu'l-İktisâdiyyetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Luğaviyye Dilâliyye*, Danışman: Raslân Benî Yâsîn, Yermuk Üniversitesi, 1999, 135 sayfa.

14 - Hâlid Hamîs Mustafâ Ferac, *el-Elfâzu'l-Askeriyyetu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Luğaviyye Dilâliyye*, Danışman: Selâm el-Kudât, Yermuk Üniversitesi, 1997, 207 sayfa.

15 - Ahmed b. Câbir b. Alî el-Musekkerî, *Devâfi'u'l-Amel ve Muavvikâtuhu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Tefsîr Mevdûi*, Danışman: Abdurrahîm Ahmed ez-Zakka; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 2000, 174 sayfa.

16 - Hâlid Abdullâh el-Beşîr, *et-Tasavvuru'l-Akadiyyu li Kadîyyeti'l-Ubudiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Mukârene fi'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, Danışman: el-Cîlî Muhammed Yusuf Camâtî, Âlu'l-Beyt Üniversitesi 1422/2000, 197 sayfa.

7 - Kur'an'ı Arap Dili ve Belağatı Yönüyle İşleyen Tezler

Kur'an'da geçen ibare ve ifadeleri Arap dili ve edebiyatına gören işleyen pek çok tez de Ürdün üniversitelerinde işlenmiştir. Bu tür tezler bilhassa edebiyat fakülteleri bünyesinde hazırlanmıştır. Şimdi bunları görelim:

1 - Muhammed Abdurrahmân Muhammed Avdat, *Eseru'l-Munâkaşâti'l-Luğaviyye alâ Tefsîri İbn*

⁴¹ Doç. Dr. el-Mecâlî, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Ürdün Üniversitesi Kulliyeti'ş-Şeria'da Tefsir öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

⁴² Prof. Dr. Şadiye et-Tall, tezin ikinci danışmanıdır.

Atiyye el-Endelûsî (v. 546/1125), Danışman: Ahmed Abbâs el-Bedevî; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1421/2000, 226 sayfa.

2 - Yûsuf Suleymân Ulyân, *en-Nesefti* (v. 710/1300) *ve Cuhûduhu el-Luğaviyye fi Tefsîrihi Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Danışman: Alî el-Hamd, Yermuk Üniversitesi, 1996, 209 sayfa.

3 - Usâme Huseyin Mahmûd Bureyka', *el-Beyânu'l-Kur'ânî inde'r-Rummânî ve'l-Hattâbî*, Danışman: Muhammed Berekât Hamdî Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1995, 115 sayfa.

4 - Alauddîn Mustafâ Mahmûd el-Bahlûr, *en-Nâzir ve Devruhu fi Tevcihi'l-Kırââtî'l-Kur'âniyye fi Dav'i İlmi'l-Luğatî'l-Hadîs*, Danışman: Yahyâ el-Kâsım el-Ababna, Mu'te Üniversitesi, 1997, 296 sayfa.

5 - Ömer Râşid Hasan Halîl, *el-İtirâd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Muhammed Berekât Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1995, 183 sayfa.

6 - Sâmî Atâ Hasan Hadar Abdurrahmân es-Sudde,⁴³ *el-Cumletu'l-Mu'tarida fi'l-Kur'ân ve Mevâdiuhâ ve Delâlatiha*, Danışman : Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1414/1993, 210.

7 - Ahlâm Muhammed Abdulkerîm es-Samadî, *et-Tadmîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Tatbikiyye*, Danışman: Fadl Hasan Abbâs; Ürdün Üniversitesi, 1420/2000, 208 sayfa.

8 - Halûd Muhammed Emîn Mahmûd el-Havârî, *el-Cevânibu'l-Belâğiyye li'l-Cumûi'l-Kur'âniyye*, Danışman: Fadl Hasan Abbas, Ürdün Üniversitesi, 1421/2001,

9 - Emced Kurşe, *Delâletu (İlâ) ve'l-(Bâ) ve'l-(Lâm) fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne'l-Mufessirîn ve'n-Nahviyyîn ve'l-Belâğiyîn ve'l-Usûliyyîn*,⁴⁴ Danışman: Ahmed İsmâil Nevfel; Ürdün Üniversitesi, 1996, 259 sayfa.

10 - Muhammed Ahmed Alî Benî Âmir, *İnne, Enne fi Dav'i'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye ve Nahvi'l-Arabî*, Danışman: Muhyuddîn Ramazân, Yermuk Üniversitesi, 1997, 285 sayfa.

11 - Avdetullâh Menî'el-Kaysî, *Tenevvu'u Siyağî'l-Kelimât Zâtî'l-Asl el-Luğavî el-Vâhid fi'l-Kur'âni'l-Kerîm li Tenevviu Elvânî's-Siyâki ve'l-Meânî*, Danışman: Mahmûd es-Samarâ, Ürdün Üniversitesi, 1988, 423 sayfa.

12 - Yahyâ Halîl Murâd, *Uslûbu'l-Emri fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Muhammed Hasan Avâd, Ürdün Üniversitesi, 1989, 215 sayfa.

13 - İzâm Ömer Kâsım es-Secrâvî, *Uslûbu'l-İstisnâi fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne'n-Nahvi ve'l-Belâğe*, (doktora), Danışman: Muhammed Berekât Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1991, 440 sayfa.

14 - Fuâd Ruşdî Abdullatîf el-Hattâb, *Uslûbu'l-Hasr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm İnde'n-Nahviyyîn ve'l-Belâğiyîn*, Danışman: Yûsuf Ebû'l-Adûs, Yermuk Üniversitesi, 1998, 269 sayfa.

15 - Omer Muhtâr eş-Şankitî, *Uslûbu't-Temennî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*,⁴⁵ Danışman: Ziyâd Halîl ed-Dağmîn; Âlu'l-Beyt Üniversitesi, tarih yok, 115 sayfa.

16 - Hıfzı Hâfız Ustiyye, *Muzâharatu'l-Hazfi mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (doktora), Danışman: Dr. Muhammed Berekât Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1995, 330 sayfa.

17 - Fâtima Mahmûd es-Sa'dî, *Taakkumu'z-Zikri ve'l-Hazfi fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (doktora), Danışman: Cafer Ababne, Ürdün Üniversitesi, 1998, 204 sayfa.

18 - Kemâl Abdurrahîm Reşîd, *et-Terâduf fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Muhammed Hasan Avâd, Ürdün Üniversitesi, 1996, 211 sayfa.

19 - Hüseyin Yûsuf Latîf Kazâk, *el-Hâlu fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Halîl Amayra, 1987, Yermuk Üniversitesi, 148 sayfa.

20 - Ebû Saîd Muhammed Abdulmecîd Vâhidî Abdullatîf, *el-Masdar fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (doktora), Danışman: Muhammed Berekât Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1992, 471 sayfa.

21 - Muhammed Abdulmecîd Vâhidî Abdullatîf (Ebû Saîd), *İsmu'l-Fâil fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Danışman: Muhyuddîn Ramazân, Yermuk Üniversitesi, 1988, 225 sayfa.

22 - Âtîf Abdulmecîd Abdunnebî Ebû Câce, *Damîru'l-Ğâib fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâse Nahviyye Tahliyye Uslûbiyye*, Danışman: Abdulkâdir Abdurrahmân es-Sâdî, Âlu'l-Beyt Üniversitesi 1999, 98 sayfa.

23 - Hâkim b. Zeynel, *Dirâse el-Uslûbiyye li Ter-cemeti Maâni'l-Kur'âni'l-Kerîm bi'l-Luğatî'l-Malîziyye (Sûretu'l-Bakara)*, Danışman Velîd Seyf, Ürdün Üniversitesi, 1996, 185 sayfa.

24 - Senâ Necâtî Ayâs, *el-Kur'ânu'l-Kerîm fi'd-Dersi'l-Belâğî el-Muâsir*, (doktora), Danışman: Muhammed Berekât Ebû Alî, Ürdün Üniversitesi, 1996, 240 sayfa.

25 - İnâs İsmâil Ârif Semûr, *Mecâzu'l-Kur'ân ve Sunenu'l-Arabi fi Kelâmihâ*, Danışman: Hâşim Yâğî, Ürdün Üniversitesi, 1996, 351 sayfa.

26 - Kâsım Muhammed Sâlih el-Hamd, *İ'râbu'l-*

⁴³ Sâmî Atâ Hasan, hâlen (2002 yılı itibarıyla) Âlu'l-Beyt Üniversitesi Kulliyetu'd-Dirâsâtî'l-Fikhiyye ve'l-Kânûniyye'de Tefsir dalında görev yapmaktadır.

⁴⁴ Dr. Muhammed Hasan Avvâd, tezin ikinci danışmanıdır.

⁴⁵ Tezin ikinci danışmanı, Dr. Abdulcebbâr el-Kazzâz'tır.

Kur'ânî'l-Kerîm Masâdiruhu ve Mezâhibu'n-Nuhâtî fihi, (doktora), Danışman: Nehâr el-Mûsî, Ürdün Üniversitesi, 1997, 333 sayfa.

27 - Ruşdî Sedîd, *el-Evcihu'l-İ'râbiyye fi Muşkili İ'râbi'l-Kur'ân*, Danışman: Semîr Şerîf Suteytite, Yermuk Üniversitesi, 2000, 109 sayfa.

28 - Halûd İbrâhîm Selâme el-Amûs, *el-Hitâbu'l-Kurânî Dirâse fi'l-Alâkati Beyne'n-Nassi ve's-Siyâk, Mesel min Sûreti'l-Bakara*, (doktora), Danışman: Nehâr el-Mûsî, Ürdün Üniversitesi, 1998, 412 sayfa.

29 - Abdullâh Muhammed Yâsîn eş-Şemâyile, *el-İkâ' fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm: es-Suver el-Mekkiyye*, Danışman: Abdullâh Anber, Ürdün Üniversitesi, 1999, 224 sayfa.

30 - Semîr İbrâhîm Vâhid el-Ğazavî, *et-Tançîm el-Luğavî fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Danışman: Saîd ez-Zebîdî, Âlu'l-Beyt Üniversitesi 199_, 150 sayfa.

31 - Ma'had b. Muhtâr, *Fennu'l-Cinâs fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Danışman: Muhammed Âlî Ebû Hamde, Ürdün Üniversitesi, 2000, 110 sayfa.

32 - İsmâîl Mahmûd Ahmed Amr, *Devru's-Şi'r fi Şerhi'l-Mufreddâti'l-Kur'âniyye*, Danışman: Halîl Ebû Rahme, Yermuk Üniversitesi, 1987, 159 sayfa.

33 - Ahmet Abdulkerîm Sâlim Kelîb, *el-Muberred ve'l-Kirââtî'l-Kur'âniyye Dirâse Luğaviyye*, Danışman: Âlî Tefvîk el-Hamd, Yermuk Üniversitesi, 1993, 310 sayfa.

34 - Hâlid Hamîs Mustafâ Ferac, *el-Elfâzu'l-Askeriyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm Dirâse Luğaviyye Delâliyye*, Danışman: Selâm el-Kudât, Yermuk Üniversitesi, 1997, 207 sayfa.

35 - Huseyin Âlî Yûsuf el-Hamd, *el-Ucmetu ve'l-Men'u mine's-Sarfi fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Danışman: Raslân Benî Yâsîn, Yermuk Üniversitesi, 1998, 116 sayfa.

36 - Râid Ferîd Necîb Tâfis, *el-Udûl es-Sarfi fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Danışman: Sâmir Şerîf Suteytite, Yermuk Üniversitesi, 1998, 138 sayfa.

37 - Muhammed Mahmûd Sâlih Kâsım, *et-Tekrâr fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm Dirâse Belâğiyye*, Danışman: Mûsâ Rabab'a, Yermuk Üniversitesi, 1998, 159 sayfa.

38 - Havle Mahmûd Refifân el-Es'ad, *et-Teşkilu't-Tekrârî fi's-Suveri'l-Medeniyye Zâhire Uslûbiyye*, Danışman: Zeyâr ez-Zaibî, Yermuk Üniversitesi, 1999, 278 sayfa.

39 - Hâlid Kâsım Huseyn Benî Dûmî, *Tekrâru'l-Lafzi fi Luğati'l-Hivari'l-Kurân Dirâse Luğaviyye Uslûbiyye*, Danışman: Semîr Suteytite, Yermuk Üniversitesi, 1999, 270 sayfa.

40 - Abdullâh Âlî Abdullâh el-Hetârî, *el-Kasem fi'l-*

Kur'ânî'l-Kerîm Terkâben ve Delâleten, Danışman: Semîr Şerîf Suteytite, Yermuk Üniversitesi, 1999, 24 sayfa.

41 - Mesnâ Abdurrahmân Ahmed el-Heytî, *el-El-fâzu'l-İktisâdiyyetu fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm Dirâse Luğaviyye Delâliyye*, Danışman: Raslân Benî Yâsîn, Yermuk Üniversitesi, 1999, 135 sayfa.

42 - Sâhir İsmâîl el-Ureynî, *Maâyîru's-Şuzûz fi'l-Kirâti'l-Kur'âniyye fi Dav'i İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*, Danışman: Ahmed Nâsif el-Cenâbî, Mu'te Üniversitesi, 1995, 418 sayfa.

43 - Mansûr Abdulkerîm el-Kefâvîn, *Tevcihâtu Mekki'l-Kirâti'l-Kur'âniyye min Vicheti Nazarin Nahviyyetin fi Dav'i İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*, Danışman: Ahmed Nâsif el-Cenâbî, Mu'te Üniversitesi, 1995, 219 sayfa.

44 - Ahmed Abdullâh el-Korf, *Sûretu'l-İnsân fi't-Teşbihâtî'l-Kur'âniyye*, Danışman: Zuheyr Ahmed el-Mansûr, Mu'te Üniversitesi, 1996, 169 sayfa.

45 - Ahmed Hasan Avâr Ebû Hassân, *Şubhu'l-Cumle fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Danışman: Abdulkâdir Abdurrahmân es-Saîdî, Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1997, 184 sayfa.

46 - Huseyin Arşid el-Esved el-Uzamât, *Uslûbu'l-Cumleti't-Tefsiriyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm Dirâse Terki-biyye Delâliyye*, Danışman: İbrâhîm Yûsuf Abdulkâdir es-Seyyid, Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1998, 278 sayfa.

47 - Hânî Lutfî Avad el-Es'ad, *el-Cumletu'l-İsti'nâfiyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm Dirâse Luğaviyye Tahlîliyye*, Danışman: Kemâl Cebrî Abherî, Âlu'l-Beyt Üniversitesi, 1998, 280 sayfa.

Sonuç

Buraya kadar serdedilen bilgilerden, makalemizin başında da işaret ettiğimiz gibi, Ürdün'de Kur'an ilimleri ve tefsir alanında azımsanmayacak derecede çok tez hazırlandığı anlaşılmaktadır. Başta kendi ülkemiz olmak üzere diğer İslâm ülkelerinde de bu alanda ciddi çalışmaların yapıldığını biliyoruz. Nitekim ülkemizde yapılmış tezlerin Türkçe olarak neşredildiği bazı eserlerin varlığından haberdarız. *Türkiye İlahiyat Fakülteleri Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Elemanları Bibliyografyası (Özgeçmişleri ve Bilimsel Çalışmaları)*⁴⁶ ve *Kur'an İlimleri Sahasında Neşredilen Eserler (1923-1992) ve Yapılan Tezler*⁴⁷ adlı eserleri bu meydana zikredebiliriz. Ayrıca üniversitemizin sosyal bilimler enstitüleri de zaman zaman tez çalışmalarının yer aldığı kataloglar yayınlamaktadırlar. Bu yönde bilgi sunan bazı web siteleri de vardır. Yüksek Öğretim Kurulu'nun web sitesi⁴⁸ ile Dinbilimleri web sitesini⁴⁹

⁴⁶ Hazırlayanlar: Yakup Çiçek – Bünyamin Açıkalın, İstanbul 2000.

⁴⁷ Hazırlayan: Süleyman Mollaibrahimoğlu, İstanbul 1993.

⁴⁸ bk. http://www.yok.gov.tr/tez/tez_tarama.htm (07.04.2003).

⁴⁹ bk. <http://www.dinbilimleri.com> (07.04.2003).

bu bağlamda zikredebiliriz. Buralarda tezin veya ilgili şahsın adı verilerek tez araması yapılabilir. Ancak, üniversitelerimizde hazırlanmış bulunan tezleri yurt dışında tanıtan herhangi bir esere ne yazık ki rastlamadık. Ayrıca diğer İslâm ülkeleri ile Batı âleminde tefsir alanında yapılmış çalışmaların derli toplu tanıtıldığı bir çalışmayı da görmedik. Oysa, bu alanda yapılan çalışmaları ve hazırlanan tezleri bilip tanımının büyük bir zaruret olduğu kanaatindeyiz. Esasen biz de bu maksatla bu çalışmayı yaptık. En yakın zamanda, ülkemizde Kur'an ilimleri konusunda yapılan çalışma-

ları ve hazırlanmış tezleri yurt dışında; diğer ülkelerde yapılmış çalışmaları da ülkemizde tanıtacak eserlerin meydana getirilmesi en büyük temennimizdir. Böylece Allah'ın kelamına hizmet konusunda ne kadar çok emeğin ortaya konulduğu müşahede edilebilecek; bilhassa işlenmemiş veya az ele alınmış konularda yeni çalışmalar yapılarak, ilâhî kelamın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanmış olacaktır. O kelim ki; *"şayet yer-yüzündeki ağaçların tümü kalem; denizlerin tümü de mürekkep olsa; üstelik bunlara yedi deniz daha ilave edilse, yine de tükenmeyecektir."*⁵⁰

⁵⁰ bk. Lokman, 31/27.